

ПБ 12
498

11 612
498

ТИХОМИР Р. ЂОРЂЕВИЋ

НАШ НАРОДНИ ЖИВОТ

КЊИГА ПРВА

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1., КНЕЗ МИХАИЛОВА 1.
1930.

№ 6

Библиотека
БРАНИМИРА ЂОСИЋА

612
498

УНИВ. БИБЛИОТЕКА

И. Бр. 82795

ТИХОМИР Р. ЂОРЂЕВИЋ

НАШ НАРОДНИ ЖИВОТ

КЊИГА ПРВА

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1 КНЕЗ МИХАИЛОВА 1
1930.

Библиотека
БРАНИШИРА ЂОРЂЕВИЋА

СЕНИМА СВОЈИХ РОДИТЕЉА
РАДОСАВА И ЈЕЛИСАВЕТЕ

ЗАХВАЛНО ПОСВЕЋУЈЕ

ТИХОМИР Р. ЂОРЂЕВИЋ

ПРЕДГОВОР

1923 године, на захтев Српске Књижевне За-
друге да јој спремим једну књигу која би садржа-
вала научне прилоге из нашег народног живота и
културе, ја сам јој дао збирку чланака коју је она
наштампала као сто седамдесет четврту књигу
свога редовнога кола, под насловом Наш на-
родни живот. Та је књига лепо примљена од
публике и симпатично пропраћена у штампи. То
ме је осмелило да приступим издавању свију сво-
јих чланака оне врсте које су били и они што их је
издала С. К. Задруга, и то у серији књига, под
истим насловом под којим су и у Задрузи били
наштампани.

Како у овој серији књига мислим да групишем
све своје важније чланке из живота и културе на-
шега народа, то ће у њу ући и неки од оних чла-
нака који су изашли у издању С. К. Задруге. Други
су чланци били штампани на другим местима. И
једни и други се овде прештампавају, местимично
поправљени и допуњени новим податцима, који,
надам се, још боље документују и утврђују њи-
хову садржину. Само је један чланак, онај уводни
у првој књизи, под насловом Етнолошка нау-
ка у Јужних Словена, нов.

Вредна књижара Г. Геце Кона, која је нашу
науку и књижевност много задужила, и без чијих
би жртава, то се мора признати, наша најновија
литература са свим другојаче изгледала, примила
се издавања и ове серије мојих књига. За сад из-
лазе прве две књиге. Биће их још неколико.

3 новембра 1929,
Београд.

Т. Р. Ђ.

САДРЖАЈ.

	Страна
ПРЕДГОВОР	
I. ЕТНОЛОШКА НАУКА У ЈУЖНИХ СЛОВЕНА	1
II. НАШИ НАРОДНИ ОБИЧАЈИ	22
<i>(Просветина Библиошека, св. 9, Сарајево 1922; Сриска Књижевна Задруга, књ. 174, Београд 1923).</i>	
III. НАШИ СЕОСКИ ЗАНАТИ	43
<i>(Споменица С. М. Лозанића, Београд 1922; С. К. Задруга, књ. 174).</i>	
IV. НАША НАРОДНА УМЕТНОСТ	64
<i>(С. К. Задруга, књ. 174).</i>	
V. НАША НАРОДНА НОШЊА	71
<i>(Наше Село, Београд 1929).</i>	
VI. КОСА У ЈУЖНИХ СЛОВЕНА	80
<i>(Narodna Starina, Загреб 1926).</i>	
VII. НАШЕ СТАРО ОРУЖЈЕ	100
<i>(Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. VII, Београд 1927).</i>	
VIII. ЉУДОЖДЕРСТВО	110
<i>(Сриски Етнографски Зборник, књ. XXXI, Београд 1925).</i>	
XI. КОЊ И ОРУЖЈЕ КАО ЗНАЦИ ПОЛОЖАЈА И СТАРЕШИНСТВА	129
<i>(Књижевни Север, књ. IV, Суботица 1928).</i>	
X. ОБЈАШЊЕЊЕ НЕКОЛИКИХ НАРОДНИХ ПОСЛОВИЦА	137
<i>(Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. I, 1921; С. К. Задруга, књ. 174).</i>	
XI. ЊЕГОШ И НАРОДНЕ ПОСЛОВИЦЕ	148
<i>(Сриски Књижевни Гласник, књ. XIV, Београд 1925).</i>	
XII. КРАЂА ЦРКАВА	153
<i>(С. К. Гласник, књ. XXI, 1927).</i>	

ЕТНОЛОШКА НАУКА У ЈУЖНИХ СЛОВЕНА

Задатак је овога чланка да у кратко представи како се развијао интерес за етнолошке студије у Јужних Словена.

Покрет за проучавање народа и за његову културу почиње међу Јужним Словенима са Вуком Караџићем 1814 године, појавом његове прве књиге народних песама. То је било пре но што су створене југословенске књижевне и научне установе. Караџић је својим радом остао ван њих и онда кад су створене. Исто су тако ван ње били и његови помагачи и следбеници. Томе су била два узрока: Први је што је интересовање за творевине духа простога света било нова ствар и код много напреднијих народа у Европи но што су били Јужни Словени. Таква новина међу њима није могла одмах узети великога маха; и није чудо што је Караџић за дуго остао усамљен. Други је што је Караџић био још и реформатор језика и правописа. Његов рад на реформи језика и правописа није одмах прихваћен од југословенских књижевних и научних усанова, већ, на против, у њима је било легло његових противника. Неповећење према Караџићу због језичних рефорама изазвало је неповереће и према свему другоме што је од њега долазило, па и према покрету за народознанство, које је управо од њега почињало. Због тога је прикупљање југословенске народне традиције, веровања и обичаја за дуго остало на Караџићу и на неколицини

његових помагача и следбеника, и то изван књижевних и научних установа.

Но са растењем интереса за народознанство у Европи растао је постепено и у Јужних Словена. У почетку мало и бојажљиво југословенски листови и часописи отварају своје ступце и етнолошкој грађи; за њима, постепено, иду књижевна и научна друштва, док, најзад, нису широм отворила своја врата и узела под свој кров сву науку о народу и грађу о њој. Па не само то, но се још од пре пола века покушавају створити, па се, на послетку и стварају, нарочите установе за прикупљање предмета из народа, народне традиције, обичаја и празноверица и за неговање науке о народу. Како се постепено развијао тај процес гледаћемо да у кратко прикажемо у следећим редовима.

КЊИЖЕВНА И НАУЧНА ДРУШТВА

Матица Српска. — 1826 године основана је у Пешти Матица Српска са књижевним и просветним циљем. 1864 она је пресељена у Нови Сад. Како је испитивање народа и његове културе било изван њеног програма, то у њеном органу, *Летопису*, једва налазимо по нешто о томе. Тек од 1830 године има у њему и понешто из народне традиције и културе. Од 1842 до 1847 и од 1850—1853 уређивао је *Летопис* Матице Српске српски књижевник Јован Суботић. Увиђаван, вредан и великих планова, он је, између осталог, желео обратити пажњу и на народознанство, па је позвао српске списатеље да скупљају етнографску грађу из народа, да би »својим уваженим прилозима *Летопис* Српски красили.« »Особито пожељене ствари за *Летопис*, вели он даље, биле би народне приповедке, гатке, сказке, пословице и песмице.« Најзад моли »господу свештенике, а и сву другу господу који то знаду да нам пошљу описаније наши народни обичаја при жетви или другој којој

радњи, у сватови, о крстном имену, о Ивању дне, о Божићу и другим празницима, при погребу, о ружичалу, задушницама и другим подобним приликама.» Од овог позива није било велике користи. За ствари које је тражио још није био пробуђен интерес у народу и одзив је био слаб. Због тога је Летопис, и ако је у њему нешто више грађе о народу, био и даље недовољан центар за скупљање и штампање етнографских прилога. То јасно показује његова садржина.

Тек 1859 године издала је Матица Српска једну збирку Српских народних песама, које је у Славонији скупио Ђ. Рајковић (Н. Сад, 8°, стр. 224), и тек 1872 наштампао је Др. Владан Ђорђевић у Летопису чланак Народна Медицина у Срба (књ. 114 и посебно 8°, стр. 77), у коме је, по примеру В. Богишића за правне обичаје, хтео да прикаже наше медицинске обичаје. Да би покренуо још кога да у истој правци скупља и саопштава грађу о народној медицини, он је своме чланку додао и Питања за скупљање народне медицине. Но од рада на народној медицини, по овој замисли, није било ништа.

У последње време издала је Матица Српска Социографска упутства за испитивање села од М. Косића (Н. Сад, 1920, 16°, стр. 43), Упутства за испитивање порекла становништва и психичких особина од Ј. Цвијића (Н. Сад, 1922, 12°, стр. 15), Упутства за прибирање и сређивање података за испитивање села од Рад. Марковића (Н. Сад, 1924, 16°, стр. 23) и Упутства за испитивање народног живота и обичаја у Војводини од Ј. Ердџановића (Н. Сад, 1925, 12°, стр. 63). — 1882 године оставио је тестаментом Петар Коњевић из Пожеге Матици Српској 30.000 форината да их употреби како за добро нађе. Матица је од тога новца установила серију Књига за народ, од којих је до сада

штампано преко сто педесет. Неке од ових књига садрже и етнографску грађу: Српске народне пословице приредио Св. Савковић (Св. I, Н. Сад, 1893, 8°, стр. 51; св. II, 1894, 8°, 64; св. III, 1896, стр. 56); Народне приповетке скупио Вл. Красић (1896, 8°, стр. 46); Косово, народне песме о боју на Косову 1389, приредио Тих. Остојић (1901, 8°, стр. 104); Краљевић Марко у народним песмама спремио Тих. Остојић (св. I, 1903, 8°, стр. 191; св. II, 1904, 8°, стр. 156; св. III, 1904, 8°, стр. 67); Српске народне приповетке из Банага сакупио Св. М. Бајић (1905, 8°, стр. 32); Српске народне приповијетке скупио Влад. Ђоровић (1909, 8°, стр. 23); Ускоци у јуначким народним песмама спремио Тих. Остојић (1911, 8°, стр. 171); Лазарица или боја на Косову саставио Ср. Ј. Стојковић (св. I, 1913, 8°, стр. 111 и св. II, 1913, 8°, стр. 79) и Свети Сава у народним причама скупио Ст. М. Мијатовић (1913, 8°, стр. 36). — Најзад, 1901 године отпочела је Матица издавати још једну серију књига под именом Књиге Матице Српске. Од ње је изашло четрдесет и шест књига, али је само једна са етнографском садржином, а то је Српски народни вез и текстилна орнаментика од Ј. Беловић — Бернадзиковске (Н. Сад 1907, 8°, стр. III + 254).

Српско Учено Друштво. — У погледу проучавања народа и скупљања грађе о њему било је напредније од Матице Српске Друштво Српске Словесности које је основано 1841 године у Београду. Оно је 1864 године преобраћено у Српско Учено Друштво, а 1891 спојено са Српском Краљевском Академијом. Још у првој књизи свога органа, Гласник Друштва Српске Словесности (1847), оно је изнело као свој програм да ће, између осталог, обрађати

пажњу и на српски језик, старе српске обичаје, песме и предања, „опис путовања по предмету историје и народности српске“, статистику и тако даље. У седамдесет и пет књига Гласника првог одељења и у осамнаест књига другог одељења има доста прилога из народа и о народу. Читава десета књига Гласника другог одељења испуњена је Народним пјесмама из старијих највише приморских записа, које је сакупио В. Богишић (Београд 1878, 8^о, стр. 142 + 430). — Сем тога у Гласницима су чести подстицаји на рад око етнолошких предмета. 1871 године поднео је А. Чумић Предлог Одсеку историјском и државничком Српског Ученог Друштва за изучавање живота народа српског (Београд, 1871, 8^о, стр. 54), којим обраћа нарочиту пажњу на две наше народне институције, на задругу и општину. После пуно разлога предложио је да „Учено Друштво умоли владу да одобри извесну суму новаца за ову целъ, па да оно избере два лица која би у разним крајевима српским промотрила и проучила у свему простанству поменуте две установе. Даље, да умоли владу за отпуст од дужности ових лица за веме које би довољно било“. И ако је овај предлог „Одсек саслушао са великом пажњом и одобравањем, па је одлучио да се у целини одмах наштампа, преко реда, у Гласнику и оштампа у особитој брошури у хиљаду и пет стотина примерака, ради разашилјања у разне српске крајеве, како би се Друштву што пре јавила лица која би била компетентна за овакав посао“ — од свега није било ништа. — 1872 године поднео је Ст. Новаковић историјском и државничком одсеку Српског Ученог Друштва један „предлог и нацрт“ под насловом Српски историјско-етнографски Музеј (Гласник Српског Ученог Друштва, књ. 34, стр. 336—356), у коме предлаже да се оснује „Историјско-етнографски Музеј,

у коме би се представио очигледним начином (народни живот) у свему у чему се он спољно показује у прошлости и у садашњости његовој”. Ни од овога није било ништа. — 1885 године изнео је Д. Ђурић Српском Ученом Друштву предлог под насловом Научно истраживање и утврђивање граница између Срба, Бугара и Грка (Гласник С. У. Друштва, књ. 75, стр. 313—334), који се у главном састојао у томе: „прво, да Српско Учено Друштво покрене питање и рад у научном истраживању и одређивању граница између Срба, Бугара и Грка; друго, да позове на овај рад и призната научна друштва бугарско и грчко, те да рад, као заједнички, буде савршенији, правичнији и у важности трајан; треће, да истраживање и одређивање границе буде што свестраније, а нарочито са гледишта: етнографског, историјског, географског, статистичког, археолошког, филолошког и државничког”. Ни од овог предлога није било ништа. — Најзад, Српско Учено Друштво, издало је и ове посебне књиге: Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, сакупио Ђ. Петрановић (1868), Српске народне приповијетке, по највише кратке и шаљиве, сакупио В. Врчевић (1868), Српске народне игре, покупио и описао В. Врчевић (1868), Српске народне пјесме, покупио их по Босни Коста Х. Ристић (1873).

Матица Хрватска. — 1842 године створена је у Загребу Матица Илирска, која се 1874 године прозва Матица Хрватска. Она је имала претежно књижевни карактер, те је за њу рад на испитивању народа био од споредног значаја. У јануару 1876 јави се Матици Хрватској Мијо Павлиновић (1831—1887), свештеник, политичар, борац за хрватска права и књижевник, са великом збирком народних песама, коју је био сакупио по Далма-

цији, Босни, Херцеговини и Славонији, са пред-
 логом да је Матица изда. Матица усвоји његов
 предлог, а његову збирку као први заметак да-
 љем скупљању и као подстрек за друге скупљаче
 народних песама под њеним окриљем. У јуну 1876
 одлучи, а 1877 издаде одбор Матице Хрватске
*Poziv za sabiranje hrvatskih narod-
 nih pjesama*, који је сваке године, све до 1887,
 понављан. Одзив је био одличан, и Матица је
 скупила огроман број народних песама, које дотле
 већ забележених, које нових, директно из народа.
 Најзад је, 1896 године, почела да их издаје под
 насловом *Hrvatske narodne pjesme*. До
 сад их је изашло шест великих, добро уређених
 књига. Сем издатих Матица Хрватска има још врло
 велики број народних песама у рукописима.

Словенска Матица. — Ни словеначки део Јуж-
 них Словена није остао без Матице. 1863 године
 основана је у Љубљани Словенска Матица. Између
 осталог што је она издала из области етнологије
 (као што су на пример *Črtice iz duševnega
 žitka štajerskih Slovencev* од Ј. Пајека,
 Љубљана 1886, 8^о, стр. 293) она је издавала *Leto-
 pis Matice Slovenske* (1869—1898) и *Zbor-
 nik Matice Slovenske* (1899—1912), у ко-
 јима има пуно прилога из народа. Најзад, она је
 наштампала од 1895 до 1923 године и шеснаест
 врло добро уређених књига словеначких народних
 песама под именом *Slovenski narodni
 pesni*.

Југословенска Академија. — 1866 године осно-
 вана је у Загребу Југословенска Академија. И ако
 у њеним Правилима испитивање народа није
 нарочито наглашено, она је, од свога почетка, по-
 казивала знатну ревност и у том правцу. 1866 го-
 дине беше наштампао В. Божишић у Загребу књигу
Pravni običaji u Slovena, којом је же-
 лео доказати да „у нас још не мало правних оби-

чаја живи, те тиме побудити на њихово скупљање". Да би скупљање народних правних обичаја олакшао, он је, као прилог овој књизи и посебно наштампао и *Narutak* за opisivanje правних обичаја који живе у пароуди, у коме су била питања о свима гранама народног правног живота. Новостворена Југословенска Академија, увидевши вредност народних правних обичаја за науку, узела је њихово скупљање под своје окриље, о своме трошку, 1867 године наштмпала друго (ћирилицом) и треће (латиницом) издање Богишићева *Narutka* у 4000 примерака, сама га, о свом трошку, разаслала по свима крајевима југословенских земаља, свима људима за које је држала да могу одговорити на питања која су у њему наштампана и ревносно је помагала и пратила рад око напредовања овога посла (Види извештаје В. Богишића Југословенској Академији у *Radu Jugoslovenske Akademije* књ. I, V, XI и XIX). Резултат овога предузећа били су одговори на питања из Богишићева *Narutka*, које је Богишић уредио и 1874 године издала Југословенска Академија у опсежној књизи под насловом *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena* (књ. I, 8°, стр. LXXII + 714). У уводу овога дела каже Богишић да у рукопису има још грађе о правним обичајима коју је сам покупио. Она се јамачно и сад чува међу његовим рукописима. Богишићева књига, како каже један добар њезин познавалац, „садржи право Јужних Словена онакво какво је у њиховим старим обичајима који су још у сили". Она је била нова страна Јужних Словена, нови свет који је Богишић открио. — Покрет за бележењем и упознавањем правних обичаја који се развио под окриљем Југословенске Академије није остао само у границама Јужних Словена. Богишић је први у Словена скренуо пажњу на народне правне обичаје. Због тога је његов *Narutak* превођен на

друге словенске језике да послужи истоме циљу коме је послужио и у Јужних Словена: на малоруски (1867), на бугарски (1870), у изводу на чешки (1874), на словеначки (1886). Руски научник Маинов узео га је за основу своје упуству за сличан посао који је изашао у петроградском часопису Знание (1875); пољска Академија Наука у Кракову послужила се Богишићевим Напутком за један сличан посао (1877). Ефекат Богишићева рада иде и ван Словена. Упитник који је у Букурешту састављен по налогу Министарства Просвете (1877) израђен је по Богишићевим начелима. Ф. Демелић је написао *Le droit coutumier des Slaves Méridionaux d'après les recherches de M. V. Bogišić* (Paris 1876, 8°, стр. 156). Богишићев рад на правним обичајима у Јужних Словена није остао непознат ни Немцима ни Енглезима. Најзад да напоменем да је Правничко Друштво студената на Великој Школи у Београду натшампало 1900 године Упуство за прикупљање правних обичаја у српског народа (Београд, 12°, стр. 41), које у ствари није ништа друго до *Naputak* В. Богишића, који је „у неколико, према нашим приликама коригован и допуњен”.

Но сем правних обичаја Југословенска Академија је и иначе указивала пажњу етнолошкој грађи и етнолошком испитивању народа. Још док је припремана грађа за Богишићев *Zbornik* издала је она *Jačke ili narodne pesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po zupah šoprunkoj, mošonjskoj i železnoj* скупио Ф. Kurelac (Загреб 1871, 8°, стр. LIV + 313). За тим помињемо: Т. Маретића *Naša narodna epika* (Загреб 1909, 8°, стр. V + 263), В. Жганец, *Hrvatske ručke porijekle iz Medjumurja* (Загреб I, 1924, 8°, стр. 352; II, 1925, 8°, стр. 172). Најзад, у многобројним књигама *Rada Jugoslovenske Ak-*

де ми је има пуно чланака, расправа и прилога из области проучавања народа и његове културе.

Највише је пак Југословенска Академија урадила на проучавању народа од 1896 године, од како је отпочела издавати *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena*. Видећи да „у новије доба пропада народно благо страшном брзином као да га односи вихор модерне културе” и да „што је још прије педесет година живило и цвало, то је данас већ мртво”, решила је да почне издавати поменути *Zbornik*, „који би имао доносити расправе фолклорске, па градиво живуће јоште у народу и пратити развитак ове науке код свих својих суплеменика словенских”. Да би разлози за покретање *Zbornika* били јаснији и да би се дао програм и упуство скупљачима градива из народа, Академија је већ у другој књизи *Zbornika* наштампала *Osnovu za sabiranje i proučavanje gradje o narodnom životu* коју је израдио А. Радић (и посебно, Загреб 1897, 8^о, стр. 88). Доцније је у четрнаестој књизи *Zbornika* наштампана и *Osnova za sabiranje gradje o pravu koje u narodu živi*, коју је написао М. Строхал (и посебно, Загреб 1909, 8^о, стр. 69). Од *Zbornika* је до сад изашло двадесет и шест књига са врло богатом, најразноврснијом етнографском грађом и чланцима из свију југословенских крајева.

Дружина за археологију и етнографију на Балканском Полуострву. — У Вили за 1867 годину (бр. 51 и 52), коју је у Београду уређивао Ст. Новаковић, наштампан је један Научно патриотски позив, потписан од уредника и још од осморице тада младих српских научника, којим се предлаже оснивање једне Дружине за археологију и етнографију на Балканском Полуострву, којој би био

задатак „да у народу, куда год доспе, буди свест за старине и народне особине; да развија и уздиже појимање како су те ствари за нас светиња, па треба да их поштујемо... да испитује старинске цркве и грађевине, да тумачи уметност у њима употребљену, било у зидању, било у живопису, и тако даље; да прибира и на видик износи у верноме снимању различито посуђе из минулих времена; да сабира и свету показује различите наките и уресе из прошлости; да проучава и показује различито одело из мирног и војног живота; да прикупља народне скаске, веровања и обичаје; да издаје пословице, загонетке и песме; да показује начин живљења у различитим крајевима; да снима и саопштава ношњу из различитих места, како мушку, тако и женску; да карактерише различите типове из појединих крајева и у опште испитује, прибира и проучава и на видело износи све оно што ће моћи народ у сваком погледу као самосвојну индивидуу да обележи”. И ако је овај опширни позив био и врло научан и врло патриотичан, колико је нама познато, није нашао никаквога одзива, и од целог предузећа није ништа било.

Српска Краљевска Академија. — Законом од 1 новембра 1886 установљена је у Београду Српска Краљевска Академија. И ако није било нарочито наглашено да у задатак Академије улази и етнолошко проучавање, на њега је она обраћала пажњу и у Гласу и у Споменику и у посебним издањима (П. Поповић, Приповетка о девојци без руку. Београд 1905), и ако њима етнолошки интерес није био главни. Специјално Етнологији посвећен је њен Српски Етнографски Зборник. 9 марта 1892 године поднео је Одсеку Философских Наука С. К. Академије академик Ст. Новаковић образложени предлог „да се оснује Зборник или Архив” за публикување етно-

графске грађе „у најширем правцу што се тиче опсега, а што већом критиком што се тиче садржаја”. (Види Годишњак С. К. Академије VI (1892), стр. 74—79). На основу овог предлога основала је Академија Српски Етнографски Зборник од кога је до сад изашло преко четрдесет великих књига са врло обилатом и врло разноструком етнографском садржином. Прва његова књига била је Живот Срба сељака од М. Ђ. Милићевића (Београд 1894, 8^о, стр. 371), а друга Старинска српска јела и пића од С. Тројановића (Београд, 1896, 8^о, стр. 124). После ових књига, 1900 године, створен је у Академији Етнографски Одбор, коме је поверена брига око даљег уређивања С. Е. Зборника. Од тога доба је издавање етнографске грађе и чланака убрзано и подељено у три серије књига С. Е. Зборника. Прва је серија Насеља српских земаља, коју је уређивао Ј. Цвијић. 1896 године издао је он Упуство за проучавање села у Србији и осталим српским земљама (Београд 12^о, стр. 24), „израђена поглавито с циљем да се прибере материјал за она питања о селима на која у литератури немамо довољно, или немамо прецизних проматрања из којих би се могли изводити закључци”. Саображавана потребама и новим циљевима ова су Упуства много пута, често са знатним изменама и допунама, прештампавана: Упуства за проучавање села у Србији (1898), Упуства за проучавање села у Старој Србији и Македонији (1898), Упуства за проучавање села у Босни и Херцеговини (1901), Упуства за проучавање насеља и психичких особина (1911); у издању Матице Српске: Упуства за испитивање порекла становништва и психичких особина (Н. Сад 1922), намењена испитивању сеоског и варошког становништва, поглавито у

Славонији, Срему, Бачкој, Банату и Барањи: најзад, опет у издању С. К. Академије: Упуства за испитивање насеља и порекла становништва (Београд 1928) и Правилник о проучавању насеља и порекла становништва у народу и о сређивању грађе у „Насељима” (Београд 1928). По овим упуствима покупљена је огромна етнографска грађа о насељима и становништву у српским земљама и још се прикупља. Она се још од 1902 године објављује и већ је испунила двадесет и пет књига С. Е. Зборника: десет под насловом Насеља српских земаља, а петнаест под насловом Насеља и порекло становништва. Неки од ових Зборника, и ако садрже архивску грађу о насељима или расправе, израђене на основу ње, инспирисани су Цвијићевим Упуствима и имају исти циљ који и Зборници који садрже грађу покупљену директно у народу. Друга је серија С. Е. Зборника Народни живот и обичаји, од које је до сад изашло османест књига врло разнолике садржине. Да би се скупљачима грађе из народа за ову серију олакшао посао, Академија је наштампала неколика упуства: 1907 године наштампане су у С. Е. Зборнику (књ. X, стр. 8 и 64—72) неколике напомене и питања за скупљање и описивање народних игара, које је израдио Т. Р. Ђорђевић; 1909 изашло је у С. Е. Зборнику (књ. XIV, стр. XXIII—XXVI) Упуство за скупљање српских народних обичаја од Т. Р. Ђорђевића; 1910 наштампао је Ј. Ердељановић у С. Е. Зборнику (књ. XVI и посебно 8^о, стр. 44) Упуства за испитивање народа и народног живота (и у новом издању 1911, 12^о, стр. 80); 1911 написао је неколика питања за описивање народних јела и пића Т. Р. Ђорђевић (С. Е. Зборник XXXII, стр. 171—173); 1913 издала је С. К. Академија Упуство за прикупљање градива о занатима и

еснафима у српским земљама од Т. Р. Ђорђевића (Београд 12^о, стр. 80). Трећа је серија књига С. Е. Зборника Српске народне умотворине. Од ње је изашла само једна књига: Српске народне приповетке уредио В. Чајкановић (Београд 1927, 8^о, стр. XIV + 637). — Но и ван С. Е. Зборника штампала је Аакадемија грађу из народа: у Зборнику за историју, језик и књижевност (прво одељење, књ. XII) наштампала је Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама које је за штампу спремио Г. Геземан (Ср. Карловци 1925, 8^о, стр. CXLVIII + 352).

Згодовинско Друштво у Марибору. — 1903 године основано је у Марибору Згодовинско Друштво. Оно је поред историје унело у опсег свога рада и етнологију. 1904 године оно је кренуло *Časopis za zgodovino in narodopisje*, који излази већ двадесет и четири године. За то време у њему је наштампано много чланака и грађе из области етнологије (Види о томе *Pregled etnografskih članaka u glasilu Zgodovinskega Društva v Mariboru* од Ј. Глазера у Гласнику Етнографскога Музеја у Београду за 1927, стр. 83—85).

Скопско Научно Друштво. — Професори Философског Факултета у Скопљу основали су 1921 године Скопско Научно Друштво са задатком да ради и организује рад на свестраном проучавању Јужне Србије и суседних области. Од 1925 Друштво издаје свој орган *Гласник Скопског Научног Друштва* од кога су до сад изашла четири годишта и у коме, поред осталог, има и доста етнографских прилога. Сем тога С. Н. Друштво има и посебну серију издања под насловом *Књиге Скопског Научног Друштва*. Као прва књига ове серије изашле су Српске

народне мислије (Јужна Србија) које је скупио Влад. Р. Ђорђевић (Скопље, 1928. 8^о, стр XXXI + 154).

МУЗЕЈИ

И музеји су у Јужних Словена били средишта из којих је потицао интерес за скупљање етнографске грађе и њено описивање. У почетку су у југословенским земљама били само општи музеји, у којима су етнографски предмети били заједно са археолошким. Одвајање етнографских музеја за себе настало је тек доцније, но ни до данас није још свуда извршено. Што је за нас овде од важности то је рад на етнолошким студијама у музејима. Таквог је рада у општим музејима било мало. Изузетак је само доста знатан рад у Земаљском Музеју за Босну и Херцеговину. То је сасвим природно кад се зна да је он био једина научна установа у читавој Босни и Херцеговини.

Земаљски Музеј у Босни и Херцеговини. —

1884 године засновано је у Сарајеву Музејско Друштво за скупљање и чување старина. Оно је 1888 постало државна установа под именом Земаљски Музеј у Босни и Херцеговини. У њему су прикупљани, поред археолошких и природњачких, још и етнографски предмети. 1889 Земаљски Музеј је почео издавати Гласник Земаљског Музеја. За четрдесет година излажења Гласник је, поред обилате грађе и чланака из географије, историје, археологије, уметности и природних наука, донео и много важних етнографских прилога из области Босне и Херцеговине. Да би важнији научни прилози који су наштампани у Гласнику били приступачни и широким научним круговима на страни, босанска влада је одлучила да се штампају и на немачком језику у зборнику *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien*

und der Herzegovina. Прва књига овога опсежнога зборника изашла је 1893, под уредништвом М. Хернеса. До 1916 године, када је престао излазити, изашло их је свега тринаест са врло обилатом садржином. Да би се изазвао живљи интерес и рад из појединих етнографских области у Гласнику су наштампана: Питања за описивање народних правних обичаја од А. Митровића (Гласник за 1912, стр. 530-543 и за 1913, стр. 105—128) и Упуство за прикупљање градива о ношњи у нашем народу (и посебно 1926, 8^о, стр. 20) од Т. Р. Ђорђевића.

Етнографски Музеј у Београду. — Етнографски Музеј у Београду створен је 1901 године издвајањем етнографских предмета из општега Народнога Музеја. Предмети су доцније умножени, али су ратом великим делом упропашћени. 1924 наштампао је Етнографски Музеј Вођа кроз Етнографски Музеј у Београду (8^о, стр. 23). 1926 поводом двадесетпетогодишњице од постанка кренула је његова управа годишњак под именом Гласник Етнографског Музеја у Београду, од кога су до сад изашле три књиге са знатним бројем етнологских прилога.

Покрајински Музеј у Сплиту. — 1910 године створен је у Сплиту Покрајински Музеј за обрт и умјетност. Благодаречи заузимљивости свога директора овај се музеј у брзо лепо развијао и већ 1913 почео издавати *Koledar Pокрајinskog Muzeja za narodni obrt i umjetnost u Splitu* (1913, 4^о, стр. 84), који се наставио само још за 1914 (8^о, стр. 102).

Етнографски Музеј у Загребу. — Етнографски Музеј у Загребу постао је 1919 године издвајањем из општег Народног Музеја у Загребу. И он се

лепо развија. Прва његова публикација је *Narupak za povjerenike Etnografskoga Odjela Hrvatskoga Narodnog Muzeja u Zagrebu* (1922, 8° стр. 8). 1925 почео је издати *Zbirku jugoslovenskih ornamentea*, од које су до сад изашле три свеске (1925 до 1927, 4°), у којима су на четири листа врло лепо представљени „најкарактеристичнији и најлепши орнаментални облици наших народних рукотворина сваке врсте”. Директор Етнографског Музеја у Загребу В. Ткалчић почео је 1927 уређивати *Etnološku Biblioteku*, од које је до сада изашло шест свезака. Његов асистент М. Кус-Николајев израдио је *Šetnje kroz Etnografski Muzej u Zagrebu* (1927, 8°, стр. 87).

Етнографски Музеј у Љубљани. — 1921 године установљен је у Љубљани, у обиму Покрајинског Музеја, самостални Етнографски Институт. 1922 преобраћен је Етнографски Институт у Краљевски Етнографски Музеј. 1926 кренуо је његов директор Н. Жупанић *Etnolog, glasnik Kr. Etnografskega Muzeja v Ljubljani*, од кога су до сада изашле само две књиге.

СТРУЧНИ ЧАСОПИСИ

Стручни етнолошки часописи, независни од књижевних и научних друштава и музеја, јављају се у Јужних Словена врло касно и није их било много, свега два. Први је такав часопис *Караџић*, лист за српски народни живот, обичаје и предање који је почео излазити у Алексинцу 1899 године, под уредништвом Т. Р. Ђорђевића, са задатком „да пробуди интерес за српски народни живот обичаје и предање и да прикупља и проучава градиво из српског народног живота, обичаја и предања, и свега што се на то односи, а по могућству да прати и оно што се у

других народа на томе ради." Караџић је излазио три године узастопце, па је, због слабих материјалних средстава, обустављен. После годину дана, 1903, кренут је понова, али је крајем године, из истих разлога, дефинитивно престао излазити. Да би показао сарадницима из народа на шта све треба обратити пажњу Караџић је отворио многе рубрике, у којима је прибрано врло разноструко градиво из народа. Да би покренуо што живљи интерес за поједине врсте етнографске грађе он је донео неколика систематска питања о њој: Питања за прикупљање грађе о ловачким обичајима у Срба од Т. Р. Ђ. (1899). Нешто грађе која је добивена на ова питања наштампано је у Ловцу за 1901 годину. Даље: Питање за прикупљање музичких обичаја у Срба од Б. Јоксимовића и В. Ђорђевића (и посебно, Алексинац 1899, 8^о, стр. 26). Нешто одговора на ова питања саопштено је у Гласнику Етнографског Музеја у Београду за 1926, стр. 97—108. Даље: Питања за прикупљање технолошких обичаја у Срба од П. М. Илића (и посебно, Алексинац 1900, 8^о, стр. 27), Питања о празноверцима о животињама (Караџић, 1900, стр. 187—189). То су у ствари са немачког преведена питања која је саставио Антрополошки Институт у Лондону. Најзад: Молба за сабирање грађе због систематисања народних песама о Краљевићу Марку (Караџић, 1900, стр. 206 до 207). То су питања која је 1892 написао и латиницом штампао Пољак Ст. Цишевски (12^о стр. 7).

Други стручни часопис су Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор који од 1921 године у Београду уређује П. Поповић. И ако Прилози нису само часопис за фолклор, и ако у њима није саопштавана сирова грађа из народа, ипак су они, у својих седам оп-

сежних књига, колико их је до сад изашло, врло многим чланцима и оценама етнолошке садржине учинили етнолошкој науци обилатих услуга.

ЛИСТОВИ ЧАСОПИСИ И АЛМАНАСИ

Чланака етнолошке садржине, етнолошке грађе, често пута и питања за прикупљање етнолошке грађе, има скоро у свима југословенским листовима, часописима и алманасима. Они су им управо први, још у првој половини XIX века, отворили своје ступце. У неким има их више, у неким мање. Ми их, наравно, не можемо овде ређати. Поменућемо само неке од већег значаја. Такви су: *Novice* (Љубљана 1843—1900), *Arhiv za povjestnicu jugoslovensku* (Загреб 1851-1975), *Bosanski Prijatelj* (Загреб 1859-1861), *Vila* (Београд 1865-1868), *Kres* (1881-1886), *Браство* (Београд 1887-1928), *Veher* (Сарајево 1900-1905), *Кића* (Ниш 1905-1914) и тако даље. По обилатости грађе из народа највише се истиче *Босанска Вила*, која је од 1886 до 1914 године излазила у Сарајеву. И ако није била стручан етнолошки часопис њено уредништво показивало је много воље и интереса за народознaнство, нарочито за народну традицију. Да би прикупљање грађе из народа било што исцрпније и по нарочитом систему *Босанска Вила* је 1887 године донела у српскоме преводу *Питања за проучавање народа* од Ф. Крауса, која је био написао за Антрополошко Друштво у Бечу. И ако су се њени сарадници мало обзирали на ова питања *Босанска Вила* је, за скоро двадесет и осам година излажења, донела врло много најразличитијих етнографских прилога и данас представља праву етнографску ризницу.

*

Најзад, и ако су, у највише случајева, остала без резултата, ипак треба поменути и појединачна

приватна старања око прикупљања етнографске грађе из народа. 1874 године наштампали су у Архиву Српског Лекарског Друштва Др. Владан Ђорђевић и Др. Јован Валента Питања за скупљање грађе о народној медицини (и посебно). — 1875 године изашло је слабо и оскудно Упуство за изучавање народа, (8^о, стр. 8) упућено „ђацима Велике Школе и осталој омладини“ од стране Побратимства (дружине студената на тадашњој Великој Школи у Београду), којим се желело да се омладина крене на рад око проучавања народа и на скупљање етнографског градива. — 1898 године изашла су од непознатог писца Упуства за прибирање археолошког и етнографског градива (12^о, стр. 16). — Исте године (ако се не варам, јер година није означена), изашло је, такође од непознатог писца, Кратко упуство за прикупљање биљака и других података о биљкама (12^о, стр. 18), у коме има и питања о биљном фолклору. — 1899 године наштампao је у Гласу Црногорца Драг. Ј. Илић Питања српским учитељима, свештеницима, лекарима, трговцима и т. д. (бр. 44 и 45 и посебно, Цетиње, 12^о, стр. 19), којима је желео прикупити градиво за дело Црна Гора, у коме би изложио „географске, етнографске, просветне, економске, хигијенске и т. д. прилике ове земље“. — 1900 године превео је с бугарскога Т. Р. Ђорђевић и наштампao у Народном Здрављу (и посебно, 8^о, стр. 8) Упуство за прикупљање грађе из народне медицине од Др. С. Ватева. Сва ова упуства остала су без одзива. Људи из народа, кад им наука није позив, слабо се одазивају на молбе људи од науке. — Ј. Миодраговић се још 1888 године почео обраћати, преко књижевних листова и приватно, за грађу из народне педагогије. 1889 год. он је написао у Б о с а н с к о ј

Вили чланак Скупљање грађе за Народну Педагогију у коме је обновио ранији апел. У прилог му је прискочио и стручни часопис Учитељ 1897 године. Тек 1914 успео је да наштампа своју Народну Педагогију у Срба или Како наш народ подиже свој подмладак (Београд, 8°, стр. XXXII + 414). — 1925 године наштампана су у Селу, Тежаку, Господарском Listu, Меји, Пољопривредном Гласнику (Н. Сад) питања о моби која је саставио М. Влајинац под насловом Прибирање података о моби и њој сличним обичајима. На основу грађе из литературе и одговора добивених на ова питања израдио је Влајинац опсежну књигу Моба и позајмица коју је 1929 године издала С. К. Академија (С. Е. Зборник књ. XLIV, 8°, стр. XIV + 598).

*

Не можемо а да, макар овде на крају, не поменемо да на универзитетима у Београду, Загребу и Скопљу постоје катедре за Етнологију, са којих се нарочита пажња обраћа етнологији Јужних Словена.

НАШИ НАРОДНИ ОБИЧАЈИ

Обичаји су искуством и навиком створене одредбе, које као какви закони, и ако нигде нису написане, управљају целокупним животом и радом извеснога друштва.

О постанку обичаја врло је тешко рећи што позитивно, исто онако као што је тешко рећи и о постанку народних песама, приповедака, игара и других општих творевина и тековина једне примитивне друштвене заједнице. Изгледа да су првобитно многи обичаји, можда и највећи њихов број, били искуством стечене навике, које су најбоље одговарале, или бар по изгледу најбоље одговарале, опшгим потребама једне друштвене заједнице. Као такве ове су навике, затим, улазиле у сталну употребу, док им се нису прилагодили сви њени чланови и почели их сматрати као нешто неопходно. Кад се на овај начин једно људско друштво потпуно уживи у своје навике, кад по њима стално живи и ради, онда оне нису више навике, већ обичаји.¹

¹ Обичај се у нашем народу зове још : *навичај* (Бока): Колико је села толико је навичаја (Вук С. Караџић, *Српски Рјечник код навичај*), закон:

Сарајево, огњом изгорјело!
Што у теби зли закон постаде
Да се љубе буле удовице
Остављају лијепе ђевојке. —
— Наша невјесто, зла ти вечера,
Тога закона нема овђенак

(Вук, С. Рјечн. код закон), ред: По реду њена је дужност да

Обичаји имају нарочито велику моћ код примитивних људских заједница. Код њих они обухватају и регулишу целокупни живот и сав рад. Код њих се по обичајима дете прима кад долази на свет, по њима се гаји, подиже, васпитава и уводи у ред људи. По њима се човек жени, врши родитељске и грађанске дужности. По њима ради све послове, набавља потребе за живот и отклања све што му је штетно и неповољно. По њима се обраћа Богу и другим божанским бићима и води борбу противу демона. По њима се кажњавају грешке, отклањају друштвене ненормалности и повраћа ред. По њима се чува и лечи од болести. Најзад по њима се човек испраћа с овога света и води брига о његову животу на ономе другоме. У примитивних народа обичаји имају такву моћ да нико ништа не ради мимо њих. У примитивним крајевима нашега народа још и данас се каже: „Обичај је друга нарав (природа)” и „Што је од обичаја, то је од закона”.

Сви народи и сва друштва немају исте обичаје. Какви ће се обичаји јавити у којој друштвеној заједници зависи од врло многих околности. У крајевима, у којима је земљиште недовољно плодно, или плоднога земљишта има у недовољној мери, те може да исхрани само извесан ограни-

кад ћери први пут у пооде дође донесе свима укућанима од најмањег до највећег (Ј. М. Веселиновић, *Селанка*, Београд 1893, стр. 82, 84), *куштум* и *куштум земаљски*, од италијанске речи *costuma*, Црна Гора): И тако (сенат) отсуди по *куштуму земаљском* да има платит Нико Перов Бранковић... (Јов. М. Јовановић, *Законодавство у XVIII и XIX веку у Црној Гори*, Архив за правне и друштвене науке X, св. I, стр. 23, 24, 25, 28, 30; X, св. 3, стр. 182, 186; В. М. Г. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, Н. Сад 1860, стр. 120) и *адет* (турска реч):

Какав је *адет* у Босни? —

— Јер је код нас чудан *адет* посто:

Кад умире под прстен девојка

Не копа се у то ново гробље,

Већ се баца у то сиње море.

(Примери у *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* код речи *adet*).

чен број људи, постоји, код примитивних народа, обичај да се један део становништва редуцира убијањем сувишног прираштаја новорођенчади и изнемоглих стараца. У крајевима, у којима има плоднога земљишта на претек, такав је обичај непотребан и нема га. Тамо где се свет бави замљорадњом развио се обичај заједничке молитве за плодност земљишта. Тамо где је сточарство искључиво занимање тога обичаја нема. У крајевима угодним за сточарство и у којима због тога има много стоке развио се обичај заједничког сточарења. У крајевима, у којима нема услова за сточарство, таквог обичаја нема, већ сваки сам чува оно неколико неопходних брера. Другојачи су обичаји у народа који живе у непрестаном рату са суседима, а другојачи код оних који немају потребе за ратовање. Другојачи су обичаји код ловаца, другојачи код занатлија; другојачи код многобожаца, другојачи код хришћана; другојачи код сасвим примитивних племена, другојачи код народа измаклих у култури. И тако даље.

Кад се које људско друштво са свим прилагоди својим обичајима, оно их се упорно држи, и не напушта их без велике невоље. „Боље је да село пропадне, него у селу обичај“, „Боље је да нестане села него адета“ и „Боље је земљу продати, него јој обичај изгубити“, кажу у том погледу врло згодно наше народне пословице. Обичаји се држе чак и онда кад престану разлози за њихов опстанак, па чак и онда кад им се заборави првобитни значај и смисао. Ко зна данас тачно да каже шта значе обичаји о Бадњем-дану и Божићу, па ипак их сви одржавамо. У оваквим случајевима обичаји добивају изванредан тајанствени карактер, постају као нешто свето, и одржавају се као део религије. У много случајева они нису ни то, већ се одржавају просто с тога што тако ваља („в а љ а с е“) или што, обратно, не ваља да буде („не в а љ а с е“).

Због тога што се упорно држе, многи су данашњи обичаји врло стари. Они истина нису више оно исто што су били у далекој старини, али, кад се добро проуче, на њима се могу уочити погледи и схватања врло давнашњих генерација. Обичај бацања људских фигура у воду за време суше или за време богомоље за плодност земље, кога и данас има у неким крајевима нашега народа, није ништа друго до наставак и остатак од обичаја кад су људи бацањем у воду принашани на жртву.

Али ни обичаји нису ништа вечито и непроменљиво. Променом земљишта, економије и религије, културним напредовањем и доласком у додир са другим народима обичаји се или мењају, или слабе, или замењују новима, или губе императивну моћ, или, најзад, сасвим ишчезавају. Из истих разлога ни наши народни обичаји нису остали онакви какви су били у нашој прастарини. Доласком нашега народа у данашње своје земље, у другојаче географске и природне услове, мешањем са другим народима, примањем њихове културе, преласком у хришћанство, излажењем из племенског живота и улажењем у државни, писаним законима, робовањем Турцима, од којих је један део нашега народа примио ислам, ослобођењем и културним напредовањем и наши су стари обичаји или знатно оштећени, или измењени, или ослабели, или ишчезли.

Због тога што су уско везани за биће једне друштвене заједнице обичаји се сматрају као њена специјална особина и карактеристика — као њена етничка одлика. Познато је колико се у српском делу нашега народа сматра Крсно Име као специјално његово обележје.

*

* *

Према ономе колико се зна о нашим народним обичајима у прошлости и према ономе што су сад они се могу поделити у пет група:

1. Социјални обичаји. То су обичаји по којима се уређују односи између појединих друштвених група, или између појединаца и група, или, најзад, само између појединаца. Ту би спадали: ратни обичаји, борбе, живот у друштву (за друга, браство, село, племе, кнежина) скупштине, поздрави, забаве, гостопримство, посете, васпитање и слично.

2. Економски обичаји. То су обичаји по којима се стичу потребе за одржање егзистенције. Ту спадају: лов, риболов, сточарство, земљорадња, пљачка, грађење насеља и кућа, занати и слично.

3. Религиозни обичаји. То су обичаји по којима се уређују односи људи према Богу и према бићима која имају вишу силу. Ту спадају: богомоље, жртве, погреб, подушја и слично.

4. Правни обичаји. То су обичаји по којима се одржава нормални ред у друштву или се поремећени враћа у нормални. Ту спадају: суђење и кажњавање криваца, освета, умиривање свађе и распре, куповина и продаја, деоба имања или добити и слично.

5. Медицински обичаји. То су обичаји по којима се одржава здравље или лече болести. Ту спадају: предохране, лечења, справљање лекова, бајања и слично.

Ова деоба обичаја није са свим без приговора, јер многи обичаји могу спадати и у две и више група, према томе како се кад схвате.

Било је у нашој прошлости једно време кад су обичаји били прави закони, како их наш народ и данас понекад назива. Они су тада били и једини закони. Они су уређивали све друштвене односе, њима се саображавао цео рад око одржања живота, по њима су људи општили са божанствима, по њима су судили грешке и штитили интересе друштва и појединаца и по њима се чували и лечили од болести. То је доба у далекој прошло-

сти, кад наш народ још није знао за државу, већ је живео у својим примитивним племенима, од којих је свако водило независан живот и имало своју управу; кад међу нама још није било хришћанства, већ само примитивних паганских представа о Богу и природи; кад још није било писаних закона, већ су место њих царовали само навиком стечени погледи на право. То је доба пуне улоге наших народних обичаја.

Међу тим наш народ није остао у томе стању. Од наших примитивних племена постале су наше државе средњег века. У државама ситни племенски интереси и обичаји, који их одржавају и штите, морају да уступе места широким интересима државе. Наша стара племенска организација морала је бити оштећена државним уређењем. Одредба 69 члана Душанова Законика да се себри (слободни држављани) не смеју скупљати у зброве значила је забрану племенских и братственичких скупштина, које су до државне организације биле народни социјални обичаји.

Наше државе средњег века узеле су на себе и врло много ствари из правних обичаја, те су и они били оштећени. На место Божјега суда (мазије), суда добрих људи, вражде (мирења крви) заведени су судови и на њих пренесена суђења. Некадашња колективна одговорност редуцирана је на одговорност куће или појединих правих криваца. И тако даље.

Напоредо са преласком из племенског у државни живот јавља се у нашем народу и хришћанска религија, са свим другојача од дотадашње, обичајима чуване, народне религије. Борба између хришћанске и народне религије и између нових хришћанских и старих паганских обичаја у нашем народу водила се дуго и различито код различитих питања. Код неких је обичаја хришћанство било оштро и непопустљиво, те их је забрањивало. Такав је случај са обичајима вађења из гробова и

спаљивања оних мртваца за које се веровало да су вампири, са мађијама и врачањима. Код других је обичаја било попустљивије, те их је оставило на миру, само су поред њих наметнути и хришћански. Такав је случај са Крсним Именом, које је првобитно било култ претцима. Хришћанска црква је тај култ у овом обичају заменила култом хришћанским свецима, па га тако предругојаченог задржала. Исти је случај и са побратимством и усиновљењем, првобитним народним вештачким сродствима, које је црква задржала, створивши за њих нарочите молитве.

Само они народни обичаји, који нису дубоко засецали ни у државну организацију и државне потребе, ни у црквене одредбе и црквени морал, остали су у широкој маси народној готово недирнути, или су само овлаш додиривани. Такав је случај са многим економским (земљорадња, сточарство, бачијање, лов, риболов, моба, седељке, спрега) и медицинским обичајима (предохране, лечења, бајања, ношење болесника на изворе).

*

* *

Ово прилагођавање обичаја државној организацији и одредбама хришћанске цркве имало је у различитим крајевима нашега народа различиту судбину. У јужним и источним крајевима оно је трајало докле су трајале и слободне наше државе у њима, до друге половине XV века. Кад су их Турци покорили, у њима је нестало владалачких династија и племства који су били представници државне организације, па је, наравно, са њима нестало и оних социјалних одредаба које су важиле у нашим државама средњега века. Остала је била само широка маса простог света. Турака се мало тицало какав ће живот водити њихови потчињени поданици; њима је било главно да раја буде мирна, да плаћа обавезе, да врши кулук и да има у сва-

ком крају по једног одговорног народног преставника. Остављен овако сам себи, наш се народ под Турцима почео враћати у примитивност и у социјално стање какво је било пре заснивања његових пропалих држава и какво је још могло живети у његовој традицији и успоменама. Нарочито је то био случај у планинским и одстрањеним крајевима, до којих је државна организација, због теренских прилика, мало могла допирати и ухватити корена. Под оваквим условима стари племенски живот са својом организацијом и обичајима племенске управе оживљује као у далекој прошлости. Једино што су сад племенски главари, поред своје улоге у племену, још и представници племена пред Турцима и посредници између турских паша и народа. У равним крајевима, где је наша државна организација била ухватила бољег корена јављају се место племена кнежине, али са истом друштвеном организацијом. И племенима и кнежинама управљали су под Турцима народни главари и кнезови (башкнезови, оборкнезови), који се ни по васпитању, ни по оделу, ни по домаћем животу нису разликовали од имућнијих сељака. Они су у договору са народом руководили унутрашњим односима у племенима и кнежинама, по старим народним социјалним обичајима. Тако су у нашим земљама под Турцима оживели наши стари социјални обичаји.

Падом наших земаља под турску власт нестало је у њима и закона, по којима се дотле живело. На место њих понова оживљују стари народни правни обичаји. Распре међу племенима и кнежинама, због територија, пасишта, извора и сличне умиривали су народни старешине само по обичајима, оснивајући свој суд на сведоцбе старих људи, на здрави разум, или остављајући право јачему. Несугласице око деобе имања изравнавали су избрани судије. Заваде између села или између породица исто тако. Крвну освету су прекидали добри људи. Ако би ко у селу чинио зла, село би га из-

гонило из своје средине, или би га колективно убијало. Ако би ко учинио какву штету изабрани суд или сеоски збор би је проценили и кривац би је морао платити. Ако се не би могао пронаћи кривац, налажен је јамчењем. Ако не би признао кривицу подвргаван је Божјем суду (вађење мазије). Тако су под Турцима оживели народни правни обичаји. Само тешке кривице, и то тек кад би се за њих сазнало, буне и хајдучију, кажњавале су турске власти.

Под Турцима је и хришћанска вера много изгубила од свога значаја. Турци су, одмах после покоренја Србије, укинули независну Пећску Патријаршију. Множина српског свештенства морала је постепено бежати у Аустрију. Није боље било ни са свештенством из других наших крајева под Турцима. Оно свештенство што га је било у нашим покореним земљама бивало је из дана у дан све ређе и све слабије. Криза коју је хришћанска црква преживљавала учинила је да су њезине одредбе морале у многоме да попусте од своје строгости, да се националишу, или и да се место њих врате стари религиозни погледи и обичаји. У племенима и кнеженима, у којима је био заостао још по који манастир, сам народ почиње да води бригу о њему. Уместо старих владалачких и племићских ктитора и приложника он им даје прилоге, кулучи им и одржава их. Он им бира и старешине, али не више по старим црквеним правилима, већ по народном обичају, међусобним договором, само их шаље владикама да им читају „оно што треба по закону“¹ У колико је то било допуштено народ сам подиже и цркве, али не по обрасцу величанствених и финих цркава из времена слободе, већ по обрасцу својих народних кућа, па их врло често чак и покрива кровином и шиндром, онако као што покрива и обичне куће. Народни мајстори раде

¹ Вук С. Караџић, *Српски Рјечник код намастир*.

иконе, на којима су апокрифни призори какви су и у њиховој традиционалној литератури.¹ Свештеници допуштају двоженство, јер је то по народним појмовима могуће. Па не само то, но се и сами удаљавају од строгих црквених прописа и иду за народним обичајима у свему: жене се по други пут, брију браду, носе народно одело, играју у колу, предводе народ у борби противу Турака, или чак одлазе у хајдуке. Заједничке богомоље за кишу, за плодност у пољу, за здравље људи и стоке почињу се вршити без учешћа свештеника, а стари празноверни обичаји: ископовање вампира, убијање вештица, чини, мађије, гатања и сличне ствари узимају пунога маха. Тако су се под Турцима освежили стари народни религиозни обичаји.

Стари народни економски и медицински обичаји, који су, као што смо рекли, били поштеђени у старим нашим државама, наставили су свој нормални живот и под Турцима. Заједничко чување стоке, њено гоњење из места у место ради исхране, заједнички рад, мобе, седељке, ранила; народни лекари и лекарице, справљање народних лекова, врачање, ношење болесника на изворе и сличне ствари живеле су и под Турцима без икакве промене.

Такво је било стање наших, народних обичаја под Турцима. Овако обичајима одређени живот нашега народа Турцима није био неугодан. Они се, као што је познато, нису мешали у унутрашњи народни живот, већ су га понајвише остављали да се сам развија. Њима је ради управе била потребна деоба земље у мање области, и они су је имали у племенима и кнежинама. Сем тога њима су били потребни одговорни народни представници у тим областима, и они су их имали у племенским главарима и кнезовима. Због тога они не само што нису

¹ Вук С. Караџић, *Срп. Рјечник код Гаван.*

ништа имали противу народних социјалних обичаја, но су их још и подржавали и повлашћивали, и народним кнезовима давали берате на њихова звања. Турски паше, намесници у појединим већим областима, били су се сродили са оваквим редом, јер је он, као угодан народу, био највећа гаранција за мир. Скадарски паше увек су били на страни народној, кад год је запретила опасност ма с које стране да се уобичајени ред у њиховом пашалуку поремети. Оно идеално време у Србији под Мустајпашом, које је остало у тако лепој успомени, не представља ништа друго до враћање у земљу једне управе, на какву је народ већ одавна био навикао, и коју је сматрао као нормалну, а која је била поремећена и као таква највише учинила да су кнезови и народ пристали уз Аустрију у рату противу Турске (1788-1791). Суштина пак Мустајпашине управе била је у томе што је „све што се раје тицало савршено предао народним кнезовима у руке и управљање”.

Много су другојаче судбине били обичаји у ономе делу нашега народа, који је, у Босни и Херцеговини, под Турцима, врло рано прешао у муслиманску веру, те је живео у бољим економским и повлашћеним социјалним приликама. Он није имао потребе да се враћа у примитивне социјалне обичаје своје старине, али је зато подлегао обичајима и одредбама које вреде за повлашћену класу турске државе и знатно се у погледу социјалних обичаја удаљио од своје хришћанске браће. Он се још више од ње удаљио у погледу религиозних обичаја. Са муслиманском вером он је примио и многе муслиманске верске обичаје (сунет, свадбени и погребни обичаји, празници). Но при свем том ни тамо нису са свим ишчезли ни наши народни обичаји (паљење бадњака и светојованских ватри, побратимство), нарочито не економски и медицински обичаји.

У ономе делу нашега народа, који је, у Ја-

дранском Приморју, потпао под млетачку власт наши су се народни обичаји врло добро држали. Узок овоме треба тражити прво у планинском и тешко пиступачном положају тих крајева, који је ометао нормални приступ и редовну контролу државе и цркве, друго у сталном придолажењу досељеника са наших територија под Турцима, где су се освежени народни обичаји, као што смо већ рекли, врло добро одржавали, и, најзад, треће што ни сами Млечичи ту од народа нису ни тражили веће користи, но да им чува крајину од Турака.¹

Сасвим су другојаче судбине били наши народни обичаји у ономе делу нашега народа који је живео под аустријском влашћу или је придолазио у земље под Аустријом. У њеној јакој државној организацији за наше социјалне обичаје није било места. У њеним напреднијим економским приликама наши примитивни економски обичаји морали су попустити. У средини, у којој је хришћанска религија била у пуној снази, наши пагански обичаји били су немогући. Аустријске државне власти забрањивале су примитивне и празноверне обичаје нашега света. Најзад, тамо су поједини наши људи могли доћи до више културе, па су, као такви, и они подизали свој глас противу народних обичаја, нарочито противу оних који су били штетни (М. А. Рељковић, Д. Обрадовић, Ј. Мушкатировић, А. Везилић и други). Из тих су разлога наши народни обичаји на замљишту некадашње Аустрије били врло редуцирани и ослабљени, а многи су и ишчезли.

Наш је народ имао велику нежност према својим обичајима. У тешкој прошлости, под туђином, која је до скоро трајала, они су га издвајали од оних који су њиме господарили, и, онако исто као народни језик, били су му обележје националности. Због тога и ако је у нашим крајевима било нестало

¹ Вук С. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, 9—1

разлога за многе обичаје, широка их је маса народа, и ако оштећене и ослабљене, одржавала, сматрала за грех да се од њих дефинитивно растане и да их пусти да са свим ишчезну. Она их је чувала, макар и у благој форми, и вршила их је, наводећи као разлог да је „тако остало од старих” или „тако се ваља”. Нарочито су жене, које су и иначе конзервативније него људи, биле конзервативне у погледу обичаја. Међу њима се одржало много више наших старих обичаја, и у међусобним односима, и у односима према људима, и у раду, и у религији, и у погледу одгајивања деце, чувању здравља, неговању и лечењу болесника и тако даље.

Али при свој нежности и љубави које је наш народ имао за своје обичаје и при свима згодним условима за њихово одржање у неким нашим крајевима (на пример у онима који су били под Турцима и оним у Приморју) они се ни тамо нису одржали сви онакви какви су били у стара времена. Има обичаја за које је нестало услова за одржање. У неким је крајевима замењена сточарска економија земљорадничком; сточарства је нестало, па су са њиме ишчезли и сточарски обичаји у њима. У другим је крајевима примитивна земљорадња замењена напреднијом; са примитивном земљорадњом ишчезли су и примитивни обичаји који су је пратили. Но има обичаја које је само време већ одавно уништило, те о њима знамо или само из народне традиције, или из симболике која их је заменила. Тако се у нашој народној традицији очувала успомена на некадашње обичаје: на убијање старих људи кад са свим изнемогну и постану терет својим млађима, или кад им, по народним појмовима, ишчили божанска ноћ, на метање криваца под гомилу, на чороје. У неким нашим крајевима очувала се симболична жртва. На име, некадашњи обичај приношења људи на жртву приликом зидања великих грађевина, о чему обилато говори и наша

народна традиција, замењен је жртвовањем овна или петла, чијом се крвљу прска зграда која ће се зидати. Приношење људских жртава да би година била плодна замењено је тиме што се у неким крајевима, гради људска фигура и баца у реку. У другим крајевима је људска жртва замењена тиме што се баца, или само потапа, у реку свештеник или неко други из процесије док иде по пољу.

*

* *

После ослобођења од Турака и у Црној Гори и у Србији настаје слабљење народних обичаја. И пре ослобођења они нису били ни онако чести ни онако свежи и потпуни као у даљој старини. Само време их је проредило и ослабило, али их је ипак било толико довољно и тако добро одржаних да се противу неких од њих предузму врло озбиљне мере. Владике и кнезови Црне Горе у XVIII XIX веку морали су често пута бити врло оштри противу неких обичаја, који су били штетни или су били у очевидној супротности са државним редом, са напредним судством, са хришћанском религијом и са здравим разумом (отмица девојака и жена, мегдани у којима се скупи свет и с једне и с друге стране и изгине, освета и тако даље).¹ И вођи устаника противу Турака у Србији, Кара-Ђорђе и Милош Обреновић, имали су исто тако досга посла противу сличних обичаја. Читав је низ њихових наредаба противу отмице девојака и жена, народне социјалне управе, казне селски, освете, раскопавања вампира, гоњења вештица, седељака и тако даље.¹ Тако су од ослобођења на овамо, утицајем државних власти и писаних закона, прибављањем већег ауторитета хришћанској религији,

¹ Види Ј. М. Јовановић, *Законодавство у Црној Гори у XVIII и XIX веку*. Архив за правне и друштвене науке књ. IX и X.

² Види *Српски Етнографски Зборник*, књ. XIV. 391—461 и књ. XIX, 447—467.

завођењем школа, постављањем лекара, подизањем народне културе и побољшањем народне економије — и у Црној Гори и у Србији, нарочито у овој последњој, неки народни обичаји ишчезли, те једва животаре, или им се чува само успомена. Па чак и корисни и леви обичаји, и они који нису били у опреци ни са државом, ни са црквом нису остали какви су били у ранија времена. И они су, како где, негде више, негде мање, сами од себе, слабели и изумирали, тако да ниједан није више оно што је некада био.

Данашње стање народних обичаја у нашим земљама је овакво од прилике. У областима које су до скора биле под турском управом, нарочито у планинским крајевима, где су комуникације тешке, а села мала и ретка, са растуреним кућама, обичаја има и у великом броју и добро очуваних. Тамо је још и данас у многим местима целокупни живот и рад људски зависан од обичаја. Овако је стање у многим крајевима Македоније, Старе Србије, Далмације, Црне Горе и Херцеговине. Северно од тих области, нарочито по равнијим крајевима, у којима је комуникација добра, села већа, чешћа и збијенија, у којима су државне власти давнашње, у којима је хришћанство дуже или непрестано деловало и у које је продрла виша култура, обичаја је све мање, и што их има, ослабљени су и немају оне старе императивне моћи. Овакво је стање у Србији, у равнијим деловима Босне, у Војводини, у Хрватској и Словеначкој. У варошима, нарочито у великим варошима, народни су се обичаји потпуно изгубили. Само у малим варошима, нарочито у њиховим окрајцима, животари још по нешто од њих, али и то је врло ослабљено и већ на издисају.

*

* * *

Помена о нашим народним обичајима у старини нема много. Најчешћи је помен Крснога Име-

на. Оно се помиње у Македонији, на Охридском Језеру, још 1018 године, за тим у Херцеговини 1391, у Конављу 1466, у Боци Которској 1772, међу Србима у Угарској много пута у XVIII веку, и тако даље. Бадњак се помиње у Дубровнику 1271 године, отмица девојака у Србији у почетку XIII века. Даље се у старини помињу коледа у Словеначкој, а самртни, ђурђевски и други обичаји на разним местима у нашој земљи. У Душанову Законику помињу се многи социјални, правни, религиозни и економски обичаји. За обичај побратимства имала је наша православна црква, у средњем веку, нарочитих молитава. Западни путници који су пролазили кроз наше земље доста пута помињу и наше обичаје. О обичајима налазимо помена и у забранама које су противу њих издавале црква и држава. Најзад, о њима говоре гдешто и наши књижевници у својим делима. Но сви су ови помени узгредни и случајни, или су са тенденцијом, која је ишла противу њих.

Прво скупљање и описивање наших народних обичаја отпочео је Вук С. Караџић. Он је још 1818, године, у свој Српски Рјечник, унео код појединих речи, ради њиховог бољег објашњења, читаве описе народних обичаја. За тим је описивао обичаје и у другим својим делима: *Montenegro und Montenegriner* (1837, српски превод 1922), у *Ковчежићу за историју, језик и обичаје* (1849) и у књизи која је изашла после његове смрти *Обичаји народа српскога* (1867).

Било по угледу на Вука Караџића, било што се иначе осетила потреба, скупљање обичаја у нас представља данас већ читаву литературу.¹⁾

¹ Помињемо само ове главније збирке наших народних обичаја: S. Ljubić, *Običaji kod Morlakaha Dalmaciji* (Задар, 1846); S. Ljubić, *Narodni običaji kod Vlahah* (Задар, 1846); L. Ilić, *Narodni slavonski običaji* (Загреб, 1846); В. М. Г. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*, (Нови Сад, 1860); Стеван Поповић, *Риш-*

Но све ове књиге још ни из далека не садрже све обичаје нашега народа. У нас има крајева из којих од обичаја још ништа није пописано. Даље, има крајева из којих су обичаји описивани, али то није учињено у потпуности, већ само фрагментарно, тако да су многи обичаји, нарочито ситнији, остали неописани. Најзад, у врло много случајева обичаји су описивани тако да су пропуштени да им се опишу многи врло важни детаљи, те су им описи остали непотпуни и крњи. Због тога је било потребно да се приступи описивању обичаја у нашем народу систематски, по областима, у потпуности за сваку област и са свима детаљима сваког обичаја. Тај су посао предузеле наше две Академије, Југословенска у Загребу и Српска у Београду. Југословенска Академија у Загребу основала је још 1896 године *Zbornik za narodni život*

њанин, *Адети босанских Турака* (Београд, 1869); Милош С. Милојевић, *Песме и обичаји укупног народа српског* (Београд, I—1869, II—1870); V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnihi običaja i južnih Slovena* (Загреб, I—1874); М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија* (Београд, 1875); М. Ђ. Милићевић, *Слава у Срба*, (Београд, 1877); Вук Врчевић, *Три главне српске народне свечаности: Божић, Крсно име и Свадба* (Панчево, 1883.); М. Ђ. Милићевић *Краљевина Србија* (Београд, 1884); J. Rajek, *Crtece duševnoga žitka štajerskih Slovencev* (Љубљана, 1884); И. С. Јastreбовъ, *Обичаји и пѣсни Турецкихъ Сербовъ* (Петроград, прво издање 1886, друго — 1889); Никола Беговић, *Живот и обичаји Срба Границара* (Загреб, 1877); Вук Врчевић, *Народне приповијести и пресуде из живота по Боки Которској, Херцеговини и Црној Гори* (Дубровник, 1890); *Вертеп и звезда о Божићу* (Н. Сад, 1896); Лука Грђић-Бјелокосић, *Из народа и о народу* (I—Мостар, 1896, II—Мостар, 1897, III—Н. Сад, 1898); A. Hangić *Život i običaji Muslimana u Bosni i Hercegovini* (прво издање Мостар, 1900, друго — Сарајево, 1907); N. Vuconjić, *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni i Hercegovini* (Сарајево 1908). — Сем овога велики број наших народних обичаја наштампан је у многим повременим публикацијама и часописима: *Гласнику Српског Ученог Друштва*, *Летопису Матице Српске*, *Далматинском Магазину*, *Босанској Вили*, *Гласнику Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини*, *Караџићу*, *Časopisu za zgodino in narodopisje* и тако даље. Доста је обичаја наштампано и по разним књигама, алманасима, календарима и дневним листовима.

и обичаје Južnih Slovena, од кога је до сад изашло двадесет и седам опсежних књига са великим бројем описа народних обичаја из разних крајева наше земље. Српска Краљевска Академија посветила је у своме Етнографском Зборнику специјалну серију књига под насловом Обичаји народа српскога, од које су до сад изашле четири књиге.

Да би се обичаји нашега народа из појединих области скупљали у што већој потпуности Српска Краљевска Академија наштампала је за то и једно специјално Упуство за скупљање српских народних обичаја. Оно се показало угодно и практично, и друга, трећа и четврта књига Обичаја народа српскога, које је издала С. К. Академија, по њему су израђене. У другој књизи су Српски народни обичаји из Среза Бољевачког од Сав. М. Грбића, у трећој Српски народни обичаји из Среза Омољског од Саве М. Милосављевића, а у четвртој Српски народни обичаји из Ђевђелијске Казе од Ст. Тановића. Сва три скупљача, и ако су били почетници и дилетанти, врло су марљиво радили свој посао, обраћајући велику пажњу на то да опишу све обичаје своје области са свима детаљима, тако да ништа, што би било од вредности, не остане несмотрено и незабележено.

*
* *
*

За оне од читалаца овога кратког излагања о нашим народним обичајима који би се заинтересовали нешто више за обичаје и хтели се одлучити за њихово скупљање и описивање, у којој од области наше земље, додаћемо само још неколико речи.

Пре свега ми бисмо им препоручили да проуче Упуство за скупљање српских на-

родних обичаја, које је наштампано у другој књизи Обичаја народа Српскога (Етнографски Зборник С. К. Академије, књига XIV) и да се детаљно упознаду са обичајима који су по њима покупљени и пописани. Сем тога ми им напомињемо још следеће:

Сви обичаји једнога народа нису свуда потпуно исти. Области са различитим природним условима, са различитом економијом, религијом висном културе и спољним утицајима, и кад у њима живи исти народ, имају обичаје који се разликују међу собом. Другојачи су обичаји у планинским областима, а другојачи у равницама; другојачи су код сточара, а другојачи код ратара, помораца или занатлија; другојачи су код хришћана, а другојачи код муслимана; другојачи су тамо где су школе честе и где писменост стоји високо, а другојачи тамо где књигу ретко ко узима у руке; другојачи су тамо где се утицај суседних страних народа не осећа, а другојачи су тамо где се са странцима одржавају сталне везе. Због тога је врло потребно тачно одредити област из које се желе обичаји скупљати и опасивати. За тим јој описати природне особине, изнети број и имена насељених места, са, макар приближним, бројем кућа и становника, рећи оно што је најважније о народном занимању, па онда о вери, школама и писмености, и, најзад, да ли у суседним областима живе Срби или други који народ.

Даље, кад се описују обичаји једне области не сме се предпостављати да су обичаји који се налазе у једном месту у њој исти у свима местима. И по местима, баш у истој области, обичаји варирају. „У сваком селу свој закон“, каже једна народна пословица. Другојачи су обичаји по планинским крајевима једне области, а другојачи по равницама; другојаче обичаје имају: сељаци, земљорадници, хришћани, Срби и тако даље, а другојаче: варошани, сточари, муслимани, Румуни и тако

даље, баш кад су у једној истој области; другојачи су обичаји код староседелаца у једној области, а другојачи код досељеника и њој. Народне пословице: „У сваком селу свој закон”, „Колико је села, толико је навичаја”, „Свако село башка адет”, имају у овом погледу врло много права. Због тога треба бити врло обазрив и марљиво тражити и забележити све што би било различито у појединим селима у погледу обичаја и питати о узроцима ових разлика.

Најзад, баш код становништва истога села могу бити разлике у обичајима кад није од истог браства, и исте народности, вере, културе и занимања. Због тога и ту треба припазити и забележити разлике и питати о узроцима разлика.

Још се скреће пажња на једну околност. Често пута се скупљачи етнографског градива вежу за Упуства или за већ покупљено градиво с друге које стране, па им то постаје шаблон, који на дохват, по аналогiji, тек форме ради, испуњују. То је ужасна грешка. Упуства и аналогije треба да су само вођи за сасвим оригиналан и самосталан рад у једној области. Скупљачи не смеју насилно тражити, или чак и стварати, у својој области обичаје којих у њима нема, али их има у Упуству или у другој којој области; нити смеју пренебрећи оне којих у њиховој области има, али не би били поменути у Упуству, или их не би било у којој другој области. Даље, сваки обичај и сваки други оригинални назив треба да забележе именом којим се у њиховој области, у народу, називају, без обзира како се то назива у Упуству или у другој којој области. (Славу треба забележити као Слава тамо где се тако зове, а где се зове Крсно Име, или Служба, или Свети, употребити та имена). Исто тако при записивању изрека, бајања, молитава, здравица и песама скупљачи треба да пазе да их наводе у дијалекту, онако како се у њиховој области говоре.

Нарочито се скреће пажња скупљачима да ра- збирају о обичајима у старо доба, којих сад више нема и да их по казивању опишу. Ако их није мо- гућно описати, јер су им појединости већ забо- рављене, бар да их констатују и да разберу кад их је од прилике и зашто нестало. Исто тако, ако су се неки обичаји изменили, па се сад другојаче из- воде, треба рећи како је било раније, па онда како је сад и кад су и зашто настале промене. Најзад, ако би се десило да су неки обичаји од скоро уве- дени, онда треба рећи од кад су, ко их је и зашто увео.

Било би врло корисно кад би се поједини ка- рактеристични моменти из обичаја, поред тога што се описују, још и фотографисали. На тај начин би њихови описи добили још више јасноће, и пре- цизности. Исто би тако било врло корисно кад би се и све народне мелодије, биле оне од песама и нарицања, биле од инструмената, а иду уз убичаје, ставиле у ноте.

Само овако описани обичаји једне области могу представљати пуни инвентар обичаја у њој и све детаље који су везани за њих. Само тако мо- жемо имати пуну слику обичајнога живота једне области.

Са свим је природно да потпуни опис свију обичаја једне области са свима њиховим детаљима није ни тако лак ни тако брз посао. Мора се ра- дити и прилежно и дуго, па да посао испадне до- бро. Таквим добро израђеним описима С. К. Ака- демија ће радо дати места у својим Етнографским Зборницима и пристојно их наградити. Скупљачи, међу тим, имаће још једну много већу награду у томе што су пружили науци на употребу обичаје једне области своје земље.

НАШИ СЕОСКИ ЗАНАТИ

Откако се о занатском раду у нашем народу зна, јасно се виде двојаки занати: сеоски и варошки. Они се међусобом разликују не само по месту где се раде, већ и по пореклу, по алатима, по терминологији, по начину рада и по организацији занатлија. Сеоски се занати раде по селима; поникли су у нашој прастарини из домаћег рада; алати су им примитивни; терминологија им је већином народна; начин рада је прост; организација занатлија је већином само привремена. Варошки се занати раде по варошима; њих је наш народ примио готове од туђег варошког становништва које је пре нас становало по варошима данашњих наших земаља; алати су много савршенији; терминологија је страна; начин рада је сложенији; организација занатлија је стална.

Но ни сеоски ни варошки наши занати нису остали у првобитном стању. На наше сеоске врло су јако утицали варошки занати; из вароши су у села уношени савршенији алати, а са њима и страна терминологија; начин рада је постајао компликованији, а организација занатлија све сталнија. И варошки занати, које смо првобитно примили од старијих варошана наше земље, исто су тако претрпели промена. У неке наше вароши, које су првобитно биле: на истоку наше земље са грчким, а на западу са романским становништвом, доселиле су се још у средњем веку немачке колонисте. Они су собом донели и другојаче алате и другојачу терминологију и другојачи начин рада, а можда и другојачу занатлијску организацију. Даље, после пропасти наше самосталности донели су Турци

своје алате, своју терминологију, свој начин рада и своју занатлијску организацију. Најзад, наш је народ из вароши, за турске владавине, морао да емигрира у земље преко Саве и Дунава. Тамо је у варошима преовлађивала немачка занатска култура. У ослобођену Србију почела је долазити маса Срба занатлија. Они су преносили у њу немачке алате, немачку терминологију, немачки начин рада и немачку занатску организацију. На тај начин наши варошки занати данас представљају једну сложену мешавину старе грчке, романске, турске и немачке занатске културе. Она је, као таква, утицала и на сеоске занате. Гдешто је тај утицај био тако јак да се данас многи сеоски занати мало, или нимало, не разликују од варошких.

І СЕОСКИ ЗАНАТИ

1.

У наошј старини није било ни деобе рада, а камо ли јасно издвојених заната. У томе наш народ није чинио никакав изузетак; тако је било и код других индоевропских народа у њиховој старини. Код многих примитивних народа још и данас свака породица израђује сама све што јој треба. У областима наше заостале, примитивне, културе доскора су се чували, па се и данас гдешто чувају, сви знаци старинског живота, па и сви погледи на деобу рада у опште и на занате посебице. Тамо се, на име, у деоби рада није отишло даље од најстарије и најпримитивније деобе, а то је деоба рада по половима: зна се тачно шта је мушки, а шта је женски посао, и то је све. И ту се, као и код других примитивних народа, мушки и женски радови допуњују и таман одговарају животним потребама. Људи ору, кују, тешу, граде куће, плугове, кола, бурад; а жене месе, тку, плету, преду, перу и тако даље. Жена се ретко маша за мушки посао, а за човека је стидно радити женски посао. Тамо заната „у правом смислу не само никако не-

ма, него их неће бити ни у блиској будућности, јер се они презиру и исмејавају”.¹ Један писац, који је познао Црну Гору у почетку XIX века казује да се у њој не зна „ни за хлебаре, ни за месаре, ни за столаре, ни за коваче; сваки сам гради одело, обућу... Једном речи сваки сам израђује све”.² У Билећским Рудинама до пре мало година није било никаквих занатлија, „све што је требало народу за алат и за одијело сам је знао све начинити”.³ У Дробњацима је сваки сељак и дрводеља, столар, зидар, качар, једном речи он је у себи сконцентрисао све занате који су потребни за оправљање разних ствари и оруђа сеоских, али све ово сељаци граде само за домаћу потребу, „а не иду другоме да раде”.⁴ М. Ђ. Милићевић казује о своме оцу, сељаку из Рипња, да је знао градити све што је потребно око плуга, воденице, кола; даље је знао правити бурад и каце, при чему се служио разним „ручним справама и алатима”.⁵ Пирх казује како су у Србији 1829 године сељаци поред обичног занимања, сточарства и земљорадње, знали градити и различите друге потребе за кућу.⁶ У Омољу до пре педесет година сељаци сем соли и жита ништа друго нису плаћали, све су сами израђивали. Они још и дан дањи сами граде чаброве, бурад, каце и сличне судове, даље: куће брвнаре и још многе друге потребе. Није потребно нарочито истицати да док су овако људи радили своје потребе за кућу, дотле су жене радиле своје.

¹ Вук. С. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, стр. 69. Исто тако: *Магазин српско-далмашински* 1860, стр. 100; В. М. Г. Медаковић, *Живош и обичаји Црногораца*, 140; Вук Врчевић, *Разни чланци*, 64; Обрен Ђурић, *Насеља Српских Земаља II*, 1165.

² L. C. Vialla, *Voyage historique et politique au Monténégro t. II*, Paris 1820. 131.

³ *Насеља Срп. Земаља II*, 794.

⁴ *Насеља Срп. Земаља I*. 474—475.

⁵ М. Ђ. Милићевић, *Живош Срба сељака*, Београд 1894, 26; Јован Ђак, 59.

⁶ О. Д. Пирх, *Пушовање по Србији* 1829, 80.

Међутим сви ови и мушки и женски послови, иако често пута показују врло развијен укус и пристојну уметност, још нису занати. Занате раде стручни људи, а не сваки; они се, највећим делом, раде за другога, за награду, а не за своју кућу. Али иако нису занати, они су клице свима занатима, јер из њих поједини послови прелазе у занатске. Тај је прелаз постепен и изводи се преко једног нарочитог стања, које се лепо види на примерима развоја наших заната. Постепеним нагомилавањем потреба појединци, вештији и окретнији, почињу у породици да раде извесне послове више и боље од осталих, у њима постају нека врста стручњака, и кадгод је потребно раде их само они. Другим речима, у место да сви раде све послове, настаје диференцирање у толико, у колико се појединим радовима одају само чланови породице, вештији за њих. Пок. Алекса С. Јовановић описује задругу браће Лишковаца у Жбевцу у Врањском Округу, у којој је после ослобођења живело у двадесет домова на осамдесет душа, што је чинило читав одељак села, махалу. У тој су задрузи били заступљени сви занати потребни земљорадњи: ковачи, колари, ужари и тако даље. Слично наводи и за задругу Мирковића у Скупљену, у Подринском Округу, у којој су такође заступљени занати потребни земљорадњи: коларски, ковачки, дрводељски и тако даље.¹ У околини Београда, у свакој већој породици, има „појединаца који за домаћу потребу раде само понеке послове на пример дрводељске, и друге, али је њима главно занимање земљорадња”.² У Ибру велике задруге имају нарочитих зграда од брвана, које зову коваоницама, у којима стоје вигњеви и ковачки алат и у којима понеки члан задруге ради и

¹ Алекса С. Јовановић, *Историски развишак српске задруге*, Београд 1896, стр. 14 и 71. Види и Ст. Новаковић, *Село* стр. 63.

² Р. Николић, *Околина Београда (Насеља II, 924)*.

ковачки занат. Ових је зграда сад мало, али их је раније било много више. Р. Илић, од кога су и узети ови подаци, добро се домишљао кад је тврдио да ово опомиње „на доба кад је свака задруга израђивала све што јој је потребно и кад је у задрузи било занатлија од сваке руке”.¹

Из овога, тако да га назовем, прелазнога и привремено специјалнога рада улази се у прави занат тиме, што појединци, радећи специјалне послове само за своју кућу, почињу радити, узгредно, у колико је потребно, и за друге, и то за награду. Овакав појав настаје: или због тога што у задрузи има довољно чланова који би радили остале послове, а специјални, занатски, посао се тражи и рентира; или што друге породице у томе специјалном послу трпе оскудицу, те је рад за њих рентабилнији од обичних домаћих послова; или, најзад, што занатлије имају, и поред тежачких послова, довољно времена и за занат. Вук Караџић казује да су терзије по селима „сељаци као и остали људи, па кад коме треба што да му шије (н. пр. гуњ, чакшире, зубун), он га зове својој кући те ондје ради”.² Вук наводи међу сељацима још: коваче, туфегџије, ћурчије, качаре, коларе, дунђере, а „пођекојим мјестима и лончаре”, од којих само терзија, качар и дунђер „не раде занате код своје куће, него код онога коме раде”.³ У Доњем Драгачеву у сваком селу има сељака који, већином као самоуци, умеју радити неке занате, али опет као споредан посао. То су „већином дрводеље, качари, колари и зидари, а има и воденичара”.⁴ У Васојевићима су неки сељаци уз своје тежачке послове изучили: зидарство, дрводељство, терзилук, ваљање сукна у ступама, грађење разног дрвеног посуђа и ратарских

¹ Р. Илић, *Ибар* (Насеља III, 590),

² Вук С. Караџић, *Српски Рјечник*, код *терзија*.

³ Вук С. Караџић, *Даница* за 1827, 102.

⁴ Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево* (Насеља I. 115).

дрвених алата, и, кад код им допусте редовни по-
слови, раде и другима, обично зими”.¹ Примера
оваквих сеоских занатлија има у нашем народу
врло много.²

Овако издвајање заната као нарочитих радова
и занатлија као специјалних радника није од скора
у нашем народу, нарочито није у крајевима рав-
ним, приступачним саобраћају и са развијенијим
потребама и културом. Још у нашим споменицима
средњега века има помена о занатлијама по сели-
ма, који су на сваки начин били занатлије ове вр-
сте коју помињем. За почетак XIX века већ сам
поменуо наводе Вука С. Караџића. У актима наше
Државне Архиве из времена прве владе Кнеза Ми-
лоша врло су чести помени сеоских занатлија. То
су у главном: ковачи,³ качари,⁴ терзије,⁵ крчаг-
џије,⁶ мутавџије,⁷ самарџије,⁸ седлари,⁹ чутурџије.¹⁰
скелари,¹¹ и тако даље. У прегледу занатлија у Ср-
бији из 1836 године види се читава маса сеоских
занатлија.

¹ Поп Богдан Лалевић и Иван Протић, *Васојевићи у Црногорској Граници* (Насеља II, 575).

² Види *Гласник* X, 313; *Насеља* I. 313; III, 47—51, 293 781; V. 91, 336. и т. д.

³ Негован из Дрежника Нах. Ужичке (К. К., Дел. Прот. Унутр. Преп. 8 априла 1822, № 644 и 2 јула 1823, № 1220), Тоша из Башина Нах. Смедеревске (К. К., Дел. Прот. Унутр. Преп. 12 април 1824, № 618), Петко Јокић из Орешца Окружија Белограчичког (К. К., Нах. Неготинска 28 априла 1835, № 11 и 12), Средоје из Црчева Нах. Пазарске К. К., Јов. Обреновић 15 септембар 1837, № 596).

⁴ Стојан из Лапова (К. К., Дел. Прот., Унутр. Преп. 12. децембра 1823, № 2298), Павле из Марковца Нах. Смедеревске (К. К., Дел. Прот. 24 априла 1824, № 721).

⁵ Милутин Терзић из Катрга (Дел. Прот., 16 јула и 1823 № 1332).

⁶ Никола крчаџија из Жабара Нах. Крагујевачке (К. К., Дел. Прот. 26 априла 1824, № 747).

⁷ Пеја мутавџија из Прњавора (К. К., Нах. Јагодинска 1828).

⁸ Гаврило самарџија из Брајића Нах. Рудничке (Дел. Прот. 4 јула 1823, № 1233).

Интересантно је да се гдешто по нашим селима и музика издвојила у занат ове врсте. У великоме делу нашега народа по селима су само Цигани професионални свирачи и певачи. Само они свирају и певају за награду, од које понеки, као од заната, и живе. Иначе у нашој сеоској маси врло су ретки људи, који би свирали и певали за награду или чак од тога живели. Наш је народ од вајкада имао своју народну музику. Њу је неговао сваки ко је имао дара и воље. Било је поносно бити добар свирач или певач, и сваки ко је знао свирати и певати свирао је и певао кад је томе време, али нико није тражио да му се за то плаћа, још је мање ко помишљао да од тога живи. Гуслари су гудели и певали на поселима, гајдаши су свирали било ради играња, било иначе, али је то увек бивало од добре воље. Тако је и дан дањи по селима у нашим примитивним крајевима. Само је слепца и богаља, који нису могли иначе живети, нагонила невоља да свирањем и певањем зарађују насушни хлеб; али се то увек сматрало као нешто од невоље, а хлеб тако зарађен сматран је за горак хлеб. Познат је народни стих о гуслама: „Тешко томе ко се од вас храни”.

Међутим, свуда се није остало на томе. Има места где се музика издвојила као нека врста заната, који се, узгред, кад је прилика за њега, ради и то за награду. Има, наиме, села у којима се људи баве музиком онако од прилике као што у неким има ковача, дрводеља, терзија, који се поред главног сеоског занимања, замљорадње и сточарства, баве још и тим занатима. У Босни, на прилику, има доста примера по селима да поједини муслимански пивачи или пиве, поред тога што се

⁹ Јован Андрић из Белог Поља и Милован Јовановић из Љутовнице (К. К., Нах. Крагујевачка 13 нов. 1836).

¹⁰ Јован чутураш из Стрмостена Нах. Ђупријске (К. К., Нах. Ђупријска 10. априла 1830).

¹¹ „Милорад из села Рајкинци, Окружија Ђупријског мајстор који скеле гради“ (К. К., Нах. Ђупријска 14 октобар 1834).

баве земљорадњом, или чак и другим којим сеоским занатом, иду, било на позив у куће, било иначе, од места до места, и по каванама певају уз тамбуру народне епске песме за награду.¹ „Један од њих обилазио је с тамбуром сву бихаћску околицу и Крајну”, па „низ Пауње Поље и Посавље” и долазио чак до Бијељине. „Путујући тако пјева или по кахвама гђе му кахвечије дају каву, а слушаоци смећу новац”, „или пјева по кућама како га већ ко позове, или код већ познатих спахија и бегова. Они га онда сами плаћају, а позвани гости само слушају. Богатији му даду за једну ноћ и по пет форинти. Гђе би дуље времена пјевао, било би и других дарова: јечерма или половне чакшире”.² Један од њих казивао је „да је пјевач од заната и да од пјевања живи”.³ Сличних појава има и у другим нашим крајевима. У Бранеговићу и Дегурићу, у Ваљевском Округу, код већине је сељака омиљено занимање свирачина. Један или више њих удружених иду по мобама, жетвама, свадбама и другим скуповима, из села у село, и свирају за новце или за храну, те и тиме, поред обичног сеоског занимања, привређују.⁴

Из ових још непрестано узгредних сеоских занатских радова долази се до њихове крајње еволуције тиме што се појединци по селима одају и скључиво занатима, остављајући сва остала сеоска занимања или само оним часовима кад немају занатскога рада, или осталим члановима своје породице, или чак и најмљеним радницима. То бива кад се занат у селу особито тражи и добро плаћа, те доноси више користи него друга сеоска занимања. Таквих случајева има данас већ доста у Шумадији, Подунављу, Подрињу и уопште

¹ *Hrvatske narodne pjesme*, skupila i izdala Matica Hrvatska, knj. III, стр. XIV, XXII, XXVII,

² *Ibidem* XXX.

³ *Ibidem* XXXII.

⁴ Љ. Павловић, *Насеља Српских Земаља* IV, 242.

у равнијим крајевима, у већим селима, где су настале шире потребе и јача култура. М. Ђ. Милићевић помиње у многим селима у Округу Београдском абације, бојације, терзије, коларе, качаре, мутавције и лончаре.¹ Ја знам из личног проучавања на доста места у Србији радионице, па чак и дућане, у којима поједини сељаци непрестано раде свој качарски, коларски, налбантски, ћурчијски или други који сличан занат.

То је последњи стадијум једне врсте сеоских заната. Он би се дао дефинисати као израз локалног задовољавања потреба.

2.

Али доведе изложено о сеоским занатима није све. У нас има и таквих заната које ради велики број сељака. Ти се занати јављају, одржавају и развијају из сасвим другојачих потреба.

Бива на име, да се у извесним крајевима читаве породице, села, или чак и веће целине, одају каквом специјалном раду ван обичне сеоске економије, која или остаје редуцирана, или је ради само један део становништва. Оваква појава, колико сам ја могао запазити, настаје из три разлога: 1. Кад услед пренасељености, или тескобе, или рђавог земљишта нема довољно услова за сточарство или нема довољно земље за земљорадњу, те се од тих главних сеоских економија не могу да подмире све потребе; 2. Кад има сувишка радне снаге, који претиче од сеоске економије, и ако иначе услови за живот нису рђави; 3. Кад природни услови подстичу на какав рентабилнији посао но што је обична сеоска економија.

1. У крајевима у којима је недовољно земљишта за сточарство и земљорадњу, или у којима је земљиште за то неугодно, само један део становништва остаје код кућа да ради домаће послове,

¹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија* 115.

сви су остали принуђени да траже други какав рад јер је онај домаћи недовољан да би сви могли од њега живети. Велики део нашега народа из неких крајева иде „у печалбу” као прост земљорадник и тиме накнађује оно што на своме огњишту добити не може.¹ Али се у много више случајева у оваквој неволи² наред одаје каквом специјалном послу, занату, којим за награду подмирује туђе потребе. Такав је случај са Осаћанима поред Дрине, „који су махом мајстори, који прелазе преко Дрине, те граде куће и друге зграде по Србији. Било је времена кад су они били једини (такви) мајстори”.³ Услед рђаве земље за пољску економију и велике плодности народа предузимају Херцеговци „привредна периодична путовања” ради накнађивања „привредне оскудице свога завичаја”. Између осталог становници Попова Поља, Крушевице и Мокрина дају од старине најбоље дунђере, који се помињу и у народним песмама и који већи део године путују по разним областима Херцеговине и граде куће, па се пред Божић враћају дома.⁴ Исти је случај и са сељацима из Пиротског Округа, који „не могу сви да се исхране у своме завичају, те иду не само по Србији, но чак и у Бугарску, Босну и у Румунију, радећи грнчарство, мутавцилук, ћерамицилук, дунђерлук, качарлук и тако даље”.⁵ У

¹ V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena* стр. 498; М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија* 242; *Насеља* I, 116, 313—314; III, 783; V, 91—92; 336—337; VI, 65—66 и т. д. В. М. Николић, *из Лужнице и Нишаве*, 26 и тако даље.

² Најпре Мушкатиновић, а после и Вук, забележили су народну пословицу: „Занат је у невољи храна”. Ј. Мушкатиновић, *Причте илиш по прослому пословице*, Будим 1807, 52. Вук С. Караџић, *Списке народне пословице*, 102.

³ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија* 566.

⁴ Ј. Дедијер, *Херцеговина (Насеља VI)* 65.

⁵ М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 243, К. Н. Костић, *Стара српска шрговина и индустрија*, 117—118; Вл. М. Николић, *Из Лужнице и Нишаве*, 26—31; Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина (Насеља VI, 425)*.

Ужичком Округу, где „жито не може да подмири домаћу потребу” народ се морао одати кирицилуку.¹ У Билећским Рудинама су се људи, због неродног кречњачког земљишта и због тога „што не могу ни стоком ни земљорадњом да набаве онолико новаца колико иште држава и њихова кућа” одали зидарском занату, те има „правих занатлија, који живе од зидарског посла, који су усавршили, и иду са тим занатом и изван своје области”.² У Скопској Црној Гори „ни земљорадња ни сточарство не дају толико плода колико је сељаку потребно да подмири све домаће потребе. С тога се сељаци одају занатима, али не занатима културним, него најпростијим: дунђерлуку, дрводелству и фурунџилуку”.³ Таквих и сличних примера налазимо још на доста места у нашем народу.⁴

2. Има места где се, и поред довољно услова за одржање и подмирење потреба, ипак један део становништва лаћа и других послова ван обичне сеоске економије, јер се она може урадити и без њега, те је његова радна снага сувишна и непотребна. У селима Врањске Пчиње иду у печалбу обично они „који у кући имају довољно радника — управо који су имућнији — те су једни за домаће послове, а други само за печалбу”.⁵ Пок. Риста Николић наводи као пример једну кућу села Марганца, у којој је отац обичан сеоски мајстор, а од три сина: један му је пекар, један грнчар, а један је у кући и ради са женама пољске послове и тргује.

3. Често пута природа земљишта или богатство у извесном материјалу или други локални услови дају могућности извесним местима или покрајинама да се у њима развију рентабилнија за-

¹ Ср. А. Поповић, *На мирисном Злашибору* Београд, 1903, 29

² Ј. Дедијер, *Билећске Рудине* (Насеља II, 795.)

³ Св. Томић, *Скопска Црна Гора* (Насеља III, 462).

⁴ *Насеља III*, 47—51; IV, 423—24).

⁵ Р. Николић, *Врањска Пчиња* (Насеља II, 165).

нимања но што је обична сеоска економија. Њима се с једне стране допуњују приходи, а с друге редуцира обична сеоска економија. Један од најглавнијих узрока појави ових рентабилнијих занимања јесте у томе што места на којима се јављају имају на расположењу потребнога материјала кога на другим местима нема, или га имају у већој количини но што га имају друга места, или је бољи за обрађивање но на другим местима. Б. Курипешкић 1530 и К. Зено 1550 године казују¹ да многи народ испира злато из корита реке Лашве у Босни. Курипешкић помиње испирање злата и у долини испод планине Рогозне идући Митровици.² П. Белон помиње испирање злата у долини Марице 1555 године. Алувијални слојеви у које су Драва и Мура усекле своја корита познати су од давних времена као златоноси. Због тога се многи од тамошњих сељака, нарочито сиромашнији, ничим другим не баве до испирањем злата. Сељаци села Видовца имају врло мало оранице и свој хлеб зарађују једино испирањем злата.³ У Подрињу сељаци ваде олово, топе га и продају.⁴ У том су послу они достигли и доста вештине. У околини Скадарскога Језера већи се део становништва бави риболовом. „Многима је то главно занимање и главни извор опстанка и благостања”.⁵ Око врела Босне и Железнице у Босни неколико се кућа бави риболовом „и од тога поглавито и живе”.⁶ У Пољаници се баве искључиво земљорадњом села ближе Ветерници, где је најбоља земља; у осталим, више

¹ *Rad Jugoslovenske Akademije*, knj. 56. стр. 160, и 62 стр. 94

² *Rad* 56, 171.

³ *Rad* 174, 15--19.

⁴ Барона Ж. А. В. Хердера *Рударски пуш по Србији* 1835. Београд 1845, стр. 40—41; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија* 538—539.

⁵ А. Јовићевић, *Скадарско Језеро и риболов на њему (Етнографска и етнолошка грађа, стр. 196).*

⁶ Поп Стјепо и Влад. Трифковић, *Сарајевско Поље (Насеља V, 93.)*

планинским селима, становници раде земљу колико да се исхране, а све остале потребе подмирују занимањима друге врсте. Између осталог баве се и неким занатима: мутавцилуком, јер „је због чувања коза у њој (Пољаници) и околним крајевима увек било козине која је за тај рад потребна” и ћумурцилуком, јер има довољно шуме.¹ Због обилатости доброг камена за обраду одомаћио се од половине XIX века у селима: Струганику, Берковцу и Гуљици у Округу Ваљевском каменорезачки посао, те готово сваки сељак израђује надгробно камење, стенице и друге „грађевинске објекте и продаје код своје куће”. Сваки има свој мајдан и своју радионицу. У изради су отишли толико далеко да израђевине односе и на веће тргове, па су чак у Београду стекли леп глас.² Из истих разлога развио се каменарски занат и на многим другим местима: око Студенице, у Драгачеву, у Темнићу, околини Јошаничке Бање, у Кучима и тако даље..³ У Крчмару, Осечаници и Бријежђу у Округу Ваљевском због многе шуме сви су се сељаци одали стругарском занату и раде, или сваки сам за себе, или на приватним стружницама, и на тај начин допуњују оно „што им природа није дала на земљи”. У томе су се послу толико унапредили да се спуштају и у доња села те раде ћутурице послове ове врсте.⁴ Множина згоднога дрвета за луч и катран с једне стране и оскудица доброга земљишта с друге стране условили су њихову производњу у Ужичком Округу,⁵ у Ибру⁶ и још у неким местима. У селима: Подпећу, Злакуси, Рупљеву и Рогама у Ужичком Округу бави се, због доброга материјала за израду црепуља, знатан део становништва грађењем цре-

¹ Р. Николић, *Пољаница и Клисуре* (Насеља III, 49-50).

² Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина* (Насеља IV, 424)

³ *Насеља* III, 567; I, 116; III, 292-293, IV, 244.

⁴ Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина* (Насеља IV, 422-423).

⁵ Ср. А. Поповић. *Ни мирисном Злашбору*, 29.

⁶ Р. Илић, *Ибар* (Насеља III, 566-567).

пуља и лонаца, које носе на пијаце великога дела Србије.¹ Црепуљари из Лужнице у Округу Пиротском доносе црепуље у нишавска села.²

Као год што се ова врста сеоских заната развија услед специјалних услова, исто тако закржљава и пропада кад тих услова нестане. У Пољаници и Клисурси радили су сељаци за време Турака мутавцијски занат у много јачој мери него данас, кад је коза много мање. Они су некад радили чак за Цариград, а „данас раде колико само да подмире потребе становништва ових области и да нешто однесу на трг у Врање”.³ Исто се тако у тим областима кад је „шуме било више” радио ђумурцијски занат у много већој мери но данас, кад је шуме мање и кад је горосеча забрањена.⁴ У Сарајевском Пољу до окупације Босне и Херцеговине, док још није било добрих друмова и железница, сељаци су се у велико бавили кирицилуком, данас више тога нема.⁵

*

* *

Из изложенога мислим, да се види како се и зашто јављају поједини занати по селима. Сад се са свим природно намеће питање о пореклу наших сеоских заната: јесу ли они увек само наставак и развој народног домаћег рада, или их има који су пореклом и с које друге стране? У том погледу може се о нашим сеоским занатима рећи следеће:

1. Једни нису ништа друго до наставак, развој и усавршавање домаћег рада, који се, најзад, извио у специјални посао. Такви су: ковачки, дрводељски и црепуљски занат. Они имају народну терминологију и подмирују, и ако примитивну, ипак широку, потребу народну.

¹ Ж. Јоксимовић, *Ужичке црепуље (Етнолошка и етнографска грађа, страна 486-497).*

² К. Н. Костић, *Стара српска трговина и индустрија* 118.

³ Р. Николић *Насеља* III, 49.

⁴ *Ibidem* 50.

⁵ Поп Стјепо и Вл. Трифковић, *Насеља* V, 89—90.

2. Други немају везе са народним домаћим радом, стоје високо изнад њега, иако и њихових почетака има у народном домаћем раду. Они су производ неке више културе, неких импортираних потреба. Од почетка су рад за награду, и као такви, онде где домаћа економија није довољна, нагоне становништво да их се лати. Имена и терминологија су им страни или од скора посрбљени. Такви су: дунђерски, ћерамиџијски и каменарски занат. Они потискују почетке народне занатске културе те врсте и узимају превласт. То су првенствено варошки занати, па су отуда дошли у село.

Овамо се могу убројати и мутавџијски и терзијски занат, који не могу бити у вези са домаћим радом те врсте. У примитивној култури човек никад, или врло тешко, предузима послове, који су првобитно припадали жени. Узимање из друге руке иде већ лакше.

Овамо спадају и занати несумњиво варошког порекла са израђевинама само за варош. То су фурџијски и алваџијски занат, чији мајстори иду у гурбет и као печалбари тамо раде свој занат,¹ док у својој кући послове свога заната остављају потпуно жени.

*

* * *

Само још неколико напомена. Примера за занате по селима, било да их раде појединци, било да се раде у маси, има у нашем народу врло много. У Средњем Полимљу и Потарју има села у којима се сви сељаци »искључиво баве ковачким и лончарским занатом«.² У неким селима у Врањској Пчињи сви су дунђери. »Још дете, веле, а грабнало теслу у руку«.³ Сиринићани су сви терзије. »То им

¹ Р. Николић, *Врањска Пчиња* (Насеља II, 162—163); Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије I*, 113.

² *Насеља I*, 133.

³ *Насеља II*, 162.

је као неки наследни занат. У свакој кући уче се томе послу и нема куће да га по двојица и по тројица не знају. Они се размиле по селима по Копаонику, Лабу, по Скопској Црној Гори и Подрими и тамо кроје и шију”.¹ По занатима су добили имена читави делови села. У Лужану (Срез Моравски, Округ Нишки) читава се једна мала зове Рогожарска Мала, а њезини становници Рогожарцима, јер је поред баре, у којој има рогоза од кога плету рогоже (асуре). Сличних примера наводи и Ј. Цвијић.² У средњем веку било је у нас читавих села која су се бавила занатом, па су по њему добила имена. Таквих села има и данас. Цвијић наводи доста села која су добила имена »по ранијем или садашњем занимању становника«. ³ Од њих су многа занатска имена.

Сеоски се занати у врло много прилика, било због тога што су особита наука, било због тога што су рентабилни, и наслеђују. Фамилија Качаревића у Лужину (Срез Моравски, Округ Нишки) пореклом је од некуда из Пиротског Округа, доселила се у Лужане пре сто и више година и донела отуда качарски занат. Од тада па све до сад тај занат знају сви њени мушки чланови иако су већ одавно издељени на много фамилија. Исти је случај и са неколико кућа Баштованџија или Баштованџића у томе селу, који су се доселили из околине Ниша. Ђумурџије из Запања причају да им је тај занат остао из старине. Неки сељаци у Врањској Пчињи »причају како су им још претци били мајстори«. ⁴ У Средњем Полимљу и Потарју занати прелазе с колена на колена, те се може наћи породица чији су се стари, докле се год памти, њима бавили. ⁵ Ковачевићи у Лајковцу (Округ Ваљевски) доселили су

¹ Б. Нушић, *С Косова на Сње Море*, 11.

² *Насеља I*, 145.

³ *Ibidem*.

⁴ Р. Николић, *Насеља II*, 162.

⁵ П. Мркоњић, *Насеља I*, 313.

се из Језера у Дробњацима. Предак им је био ковач, и од досељења, »пре триста година«, нису никад престали имати ковача у фамилији. Врце у Ковачицама (у истом округу) откако су се доселили били су колари. Бранковићи из Жабара (исти округ) вечито су били одлични дрводеље, столари и мазала.¹ Многа су породична презимена у нашем народу изведена из имена заната. Неке фамилије са таквим презименима још и сад чувају своје занате, а код неких су занати заборављени. Г. Љ. Павловић наводи фамилијарна презимена: Златарић, Златари, Ситари и Брдари, „код којих су дотични занати изумрли, али су у предању остале успмене на њих”.²

II СЕОСКЕ ЗАНАТСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Као год што свака људска група уопште мора имати извесну организацију да би се у њој одржао ред и нормални односи међу члановима, исто је тако и у групи у којој се људи одају истим пословима. Таквих организација налазимо и у нас код сеоских занатлија. Ми их налазимо чак и онде где се у групи, ван села, у печалби, раде само земљораднички послови. У Ваљевском Округу сиромашнији људи из Бачеваца и других карских села, кад среде домаће послове иду по четворица или петорица у доња колубарска села у аргаштину. Међу њима је увек један који тражи, погађа и наплаћује посао, па после исплаћује остале. Њега зову *неимар* или *аргат*, и има највећу надницу. Још пре но што пођу на рад утврде споразумно наднице појединцима за сваку врсту послова — жетву, копање, косидбу. Исто је тако споразум и за послове који се „ђутурице” узимају у израду.³ Лужничани из Пиротског Округа који проводе по осам месеца

¹ Љ. Павловић, *Насеља IV*, 432.

² *Ibidem*, 424.

³ Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина (Насеља IV, 245-246)*

у Шумадији по пољским и зидарским радовима имају главног мајстора, који води тајву (друштво), који њеним члановима располаже и има од сваког члана неки проценат.¹ Малешевци иду масама у печалбу под својим драгоманима.²

Још су обичније у нас организације онде где су специјални послови ван обичног сеоског рада. Зидари из Пиротског Округа иду у печалбу у друштвима, која зову тајва. Тајву предводи главни мајстор, који »њоме располаже и на пољским и на зидарским радовима« и од сваког члана наплаћује извесан проценат.³ У Врањској Пчињи главни мајстори воде дружине од по педесет душа и раде дунђерски занат.⁴ Дунђери Малешевци иду у гурбетлук четамма, које предводе устабаше.⁵ Зидари Поповци у Херцеговини иду на рад у малим четамма. Старешина се зове неимар, а остали мајстори. Старешина погађа посао и за себе и за другове.⁶ У Алексинац и околину долазе ћерамиције из Запаља и Власотиначког Среза као потпуно организиране целине, које се зову друсто или тајва. Друсто има једног мајстора, коме управо цело друштво и припада. Он погађа и плаћа све остале, он закупљује ћерамициницу, купује дрва, продаје ћерамиду и стара се о свему. Остали су тезгетари, они који на тезги месе и секу циглу и ћерамиду и за то имају плате дванаест до петнаест дуката за лето, калције, они који праве блато, са платом од осам до десет дуката, чираци, они који разносе мекану ћерамиду и циглу на гувно, са платом од два

¹ Вл. М. Николић, *Из Лужнице и Нишаве (Етнолошка и етногр. грађа* стр. 29. Види и стр. 37).

² Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију* I, 243. Види о таквим заједничким печалбама и В. Bogišić *Zbornik sadašnjih pravnih običaja Juž. Slovena*, 498—499.

³ Вл. М. Николић, *Из Лужнице и Нишаве*, 29.

⁴ Р. Николић, *Врањска Пчиња (Насеља II*, 162).

⁵ Ј. Цвијић, *Основе I*, 243.

⁶ Ј. Дедијер, *Билећке Рудине (Насеља II*, 741—742).

до три дуката на лето. Цело друсто мајстор и храни. Величина друста зависи од тога на колико ће се тезга цигла сећи. Сву бригу и односе у друсту, за ред и остало води мајстор по још из старине свикнутим обичајима. — Кад око половине августа отпочне берба и сушење шљива, спуштају се сељаци из карсних села Ваљевског Округа у доња колубарска села и раде на пушницама. Њих погађају и предводе нарочити вођи који се зову в у р у н ц и ј е.¹ — Док је у нас цветао кирицилук, кириције су вршиле пренос робе као организовано друштво. На челу му је к р а м а р, обично истакнутији и имућнији човек, који остале кириције или погађа одсеком, или му они плаћају понешто од коња, а добит деле. Крамару се све кириције покоравашу. Он погађа с трговцима пошто ће се преносити роба, управља караваном, расправља и пресуђује заваде међу кирицијама.² — На Скадарском Језеру кад се у риболов иде у групи образују се заједнице чији су чланови међу собом везани погодбама које се обичајем чувају. Тамо је за ловљење карићем потребно да буде два до осам другова, који чине заједницу, у којој је г л а в н и р и б а р, то јест онај чији је карић и коме због тога припада највећи део. За ловљење мањим грибовима постоји стално у д р у ж е њ е, нека врста удеоничара и ортака, од по десет до двадесет другова, чији се односи регулишу стално утврђеним обичајима »који од старине владају међу ловцима«. Ови другови заједнички улажу за гриб, заједнички га плету и сви имају од лова подједнаке делове. Они имају и с т а р е ш и н у, кога бирају и коме су дужни »покоравати се и на његов се позив скупити и ловити«. Он се стара о реду и правци, иначе га друштво »може свргнути и другог именовати«. Млађи се уљудно понашају према старијима и врше теже послове.

¹ Љ. Павловић, *Колубара и Подгоран* (Насеља IV, 826).

² С. Тројановић, *Наше кириције Срп.* (Ешн. Зборник, XIII стр. 6—7).

Ко од чланова не дође на позив у лов, или не пошље заменика, добија половину дела. Још је компликованија на Скадарском језеру цеклинска риболовска заједница. Цеклињани су задржали лов у »опћу комуницу«. Лови се по нарочитим обичајним правилима, по којима свака мушка глава има удела у лову.¹

Врло је интересантан појав, да су се овакве занатске организације јавиле у нашем народу и онде где су занати од скоро. У Ваљевском су се Округу сељаци у неким селима одали тек од пре тридесет и неколико година зидарском занату, али га не раде појединачно, већ каогод и на другим местима, где је тај занат од старине, образују дружине, којима је старешина неимар, који погађа раднике и посао.²

Све су ове организације, сем рибарске, привремене, само докле трају послови и док се не рашчисте рачуни. Оваквих привремених, сеоскох, занатских организација има доста на Балканском Полуострву, нарочито на истоку и на југу. К. Јиречек их помиње у Бугарској за баштоване, дунђере, фурунције, алвације, грнчаре и тако даље.

Ма како ове сеоске занатске организације изгледале природна и обична појава, тешко је рећи да су све и у свему израз народне културе и да им ништа није служило за образац. Ако ништа друго, то показују стране речи у њима: тајва, неимар, аргат, устабаша и тако даље. Детаљнија испитивања у свима нашим крајевима ову ће ствар још боље расветлити.

У нашем народу има примера и сталних занатских организација по селима, наиме, има правих еснафа у ширем обиму. Ја их не знам много, исто им тако не знам ни суштину. Оно што знам то је

¹ А. Јовићевић, *Скадарско језеро и риболов на њему* стр. 217-230; Види и V. Bogišić, *Zborn. sadašnjih pravnih običaja* 494-498.

² Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина*, 423.

да је у Запању по селима било мутавџија, који су имали еснафе, устабаше и еснафске славе. Све остало имало би да се испита. Како, судећи бар по именима еснаф и устабаша, ова организација лична варошке занатске организације, по свој прилици ће бити да јој је и образац отуда.

По досадашњим проучавањима нашега народа то је све што се може рећи о нашим сеоским занатима. Иако су, мислим, овде ухваћене главне црте, ипак овим није ствар исцрпена. Накнадна испитивања имају да дају детаље, који ће тек ово питање попунити. Наиме има да се утврди: раширеност појединих сеоских заната по областима, њихово протезање и границе, узроци раширености, њихова појава, порекло, растење и опадање, њихова економска вредност, терминологија и све остало што иде у прилог њиховом пуном и рељефном упознавању.

НАША НАРОДНА УМЕТНОСТ

Ниједна грана наше народне уметности није још проучена. Литература о њој готово и не постоји. Нешто мало кратких прегледа или чланака о њој, које су до сад написали било страни било домаћи писци, или су без велике вредности, или представљају тек прве огледе студија о њој. Етнографски музеји, у којима би се скупљало и градиво из народне уметности, тек су у почетку. То је узрок што се о југословенској народној уметности не може говорити ни довољно документовано, а још мање тачно.

Оно што се из опшетга посматрања уметности у Јужних Словена види то је да они и за њу имају исто тако велике способности и дара, као што их имају и за поезију. У њих је јака имагинација, добра композиција и лепа обрада уметничких творевина и у целини и у детаљима. То се види на свима врстама народних уметничких производа: тканинама, везовима, плетиву, израђевинама од дрвета, метала, камена, на иконама по црквма, које су радили прости сељаци и, најзад, на народној музици.

Досељавајући се у наше земље, у VI и VII веку, Јужни Словени су били само једна примитивна словенска грана, која је живела од сточарства и земљорадње. Колика је тада била њихова народна уметност не може се рећи. Настанивши се у данашњим земљама они су и у њима, за прво време, остали сељаци са својим старим начином живота и са својом уметношћу. Тек са оснивањем држава они, мало помало, почињу да излазе из своје старе примитивности. Прва њихова држава јавља се у другој половини VII века, у северозападном де-

лу њиховом, међу претцима данашњих Словенаца, а затим се, крајем VIII и почетком IX века, јављају хрватска и српска држава — прва на приморју Јадранскога Мора, а друга у централним југословенским областима, најпре око река Дрине, Ибра и Лима, а за тим све даље и шире.

У опсег југословенских држава ушле су и старе вароши дотичиних области, насељене туђим, — на западу претежно романским, а на истоку и југу претежно грчким становништвом. Освојивши их Јужни Словени су отпочели постепено насељавати се и у њих. Старо варошко становништво било је наследник и чувар једне старе културе и уметности. Нови насељеници постепено претапају староседеоце у себе, али примају на себе и улогу носилаца и чувара старе варошке културе и уметности. Југословенска маса народна остаје и даље по селима као носилац сеоске културе и уметности. На тај начин, отада, сва култура, па и уметност, у Јужних Словена добија два главна типа, који се и до данас јасно распознају, а то су варошки и сеоски тип.

I Варошки уметнички тип, или простије, варошка уметност развила се из остатка староседелачке уметности по варошима коју су Јужни Словени прихватили и, према својим способностима и укусу, развили и унапредили. Она се дели на варошку зантску и на варошку народну уметност.

1) Варошка занатска уметност у Јужних Словена је, као што смо рекли, наставак старе уметности, затечене по варошима и прилагођене њиховом духу и потребама. Како су југословенске земље биле у главном под двојаким утицајем: на истоку под грчким, на западу под романским, то су се ти утицаји задуго одржали и давали њиховој уметности двојаки карактер: византијски на истоку и романски на западу. Разлика није била само у занатским уметничким израђевинама.

нама, већ и у терминологији за израђевине, алате и занатске корпорације. Ове две југословенске занатске уметности имале су и другојачу судбину.

а) Источна варошка занатска уметност у Јужних Словена примила је у себе још један елеменат. У другој половини XIV и у XV веку источне југословенске земље дошле су под турску власт. Турци, носиоци једне оријенталне занатске уметности, гомилама су се насељавали поглавито по варошима, и у њих уносили оријенталну занатску уметност. Од тада у источним југословенским варошима занатска уметност почиње носити оријентални карактер са оријенталним називима за израђевине, алате и занатске корпорације. Југословени занатлије прихватају ту оријенталну уметност, негују је и чувају до наших дана.

После турских освајања источних југословенских земаља настало је постепено, али стално емигрирање Јужних Словена из покорених области у земље преко Саве и Дунава, у Аустрију, које је трајало све до краја XVIII века. Међу њима је било врло много и варошких занатлија. На новоме земљишту они нису могли сачувати своју оријенталну занатску уметност. Под јаким утицајем средњеевропске, нарочито немачке, културе, југословенска почиње да попушта и да се замењује средњеевропском, тако да најзад изумире.

У току XIX и почетку XX века врши се постепено ослобађање југословенских земаља од Турака. У њима се свуда по варошима међу Југословенима затиче добро очувана оријентална турска занатска уметност: кујунџије израђују врло fine златне и сребрне наките, посуђе, дуванске кутије и друге ситнице; терзије везу златом фина мушка и женска одела; дунђери граде куће са много лакоће и елеганције и са пуно финога дрвореза.

Али после ослобођења настаје утакмица између старе оријенталне занатске уметности и нових

средњеевропских занатских производа, које доносе југословенски мајстори из земаља под Аустријом. Та се утакмица, на наше очи, латано завршава у корист Средње Европе и њене културе. Старих оријенталних накита, одела и кућа све је мање, и није далеко време кад ће по југословенским варошима које су биле под Турцима, оријентални занатски уметнички производи сасвим престати да се израђују, а њихово ће место потпуно заузети израђевине нових средњеевропских мајстора, који су често пута чисти техничари, или фабричне израђевине.

б) Западна варошка занатска уметност међу Јужним Словенима остала је у многome са својим словенско-романским карактером, а терминологија за израђевине, алате и занатске организације је или романска или словенска, или и једна и друга. Сем тога наш је запад претрпео огроман немачки утицај.

2) Варошка народна уметност је одвојена од занатске. Њу раде и негују жене у својим кућама, и огледа се на њиховим тканинама, плетиву, везу и чипкама. Не може се рећи да на њу није била без утицаја и занатска уметност, али је у главnome производ куће, са одвојеним развојем од занатске уметности, зна је и ради, нека боље, нека лошије, према способности и укусу, свака варошка жена. Оно што се на варошкој народној уметности јасно види то су: на истоку утицаји византијски и турски, а на западу романски и немачки.

II Сеоски уметнички тип, или простије, сеоска уметност је наставак старе словенске уметности коју су Јужни Словени донели долазећи на Балканско Полуострво. Она није остала онаква, каква је била у старо време. Током времена, утицајем народа које су Јужни Словени затекли и који су доцније долазили, и напретком културе, она се врло удаљила од своје првобитне

основе, и гдешто се уздигла врло високо. Она се огледа у радовима југословенских сељака: грађење кућа, ковчега, преслица, свирала, столица, разних дрвених судова и у радовима сељанака: тканина, чарапа, везова, чипака и тако даље. Сеоска уметност није свуда једнака, већ локално варира. Сем разлика које су долазиле утицајем различитих туђих народа на разним местима, има и таквих које су дошле из других узрока. У крајевима сиромашним, планинским, одстрањеним или мало приступачним утицају, она је проста, без много детаља и добро очувана све до данас. У крајевима имућнијим, али исто тако одстрањеним од утицаја модерне културе, она је врло раскошна, комплицирана, са много варијација и са пуно лепо изражених детаља и исто тако очувана до данас. У крајевима отворенима, лако приступачнима и онима у којима је био јак утицај вароши или широке модерне културе, она је попустила и уступила место било варошким обрасцима, било шареним фабричним производима, који обликом и бојом потсећају на старо народно шаренило и боје. (Војводина, делови Хрватске, Словеначка).

Овде је потребно учинити једну напомену. Елементи туђих уметности, који су утицали на стварање југословенске народне уметности, ма колико да су били различити, нису били у стању да потпуно пресеку везу међу југословенским народним уметничким творевинама у различитим крајевима и да створе две или више југословенских народних уметности, које би се међу собом дијаметрално разликовале. Један заједнички југословенски дух био је на свима местима исти. Он је све, и најразличитије туђе уметничке елементе саображавао и сводио на једно идеално југословенско јединство у народној уметности. Ко сравни филигранске занатске радове или златни вез на оделу из источних и западних крајева југословенских земаља, или везове на сеоским кошуљама, на при-

мер из Македоније и Далмације, тешко да неће закључити да нису из једнога краја, и ако су из крајева у којима су Јужни Словени затекли две културе и били под два различита утицаја. За јединство народне уметности међу Јужним Словенима радиле су и комуникације и позајмице, а нарочито миграције становништва, особито јаке за време после турске најезде, али је ипак, мислимо, главни узрок јединству — јединство духа Јужних Словена.

Има још једна југословенска народна уметност, коју треба поменути. То је она која није свуда раширена, већ је везана само за извесна места. Она би се могла назвати локалном народном уметношћу. Има, као што рекосмо, извесних уметничких израђевина, које су везане само за извесне крајеве или извесна места. Зашто су се оне везале само за њих засад још није увек лако погодити. Тако су Дебар и дебарска околина чувени са зидарима, сликарима и дрворесцима. То су обични варошани и сељаци, без икаквих уметничких школа, који су своју уметност учили једни од других, онако као што се, на пример, уче народне песме. Они су у народу познати под именом Дибралије или Дебралије. Они су саградили све најлепше црквене и приватне грађевине по Јужној Србији и Албанији, у дрвету уметнички изрезане иконостасе по црквама и иконе на њима. Шта је био узрок да се ова уметност јави, негује и чува баш око Дебра није јасно, ако не буде то што је Дебар на домаку старе Охридске Патријаршије (доцније, од 1018, Охридске Архиепископије), на домаку центра из кога је потицало и ширило се хришћанство, хришћанска литература, и култура, па са њима и хришћанска уметност, међу Јужним Словенима. — Исто је тако варош Пирот у источној Србији чувена са особито лепих вунених тепиха, познатих под именом пиротски ћилими, које тамо израђују жене. Сем Пирота

пиротски су се ћилими израђивали, али у много мањој мери, и у Књажевцу, али су ту уметност тамо донели емигранти из Пирота 1836—1841 године. Откуда је пореклом то ћилимарство и зашто да се веже баш за Пирот још није проучено. Неки су мислили да је пореклом из Персије, неки опет са Кавказа, али све то има тек да се утврди. За Пирот се могло везати због тога што му је околина била врло богата стоком, која је давала добар и јефтин ткачки материјал. — У Пећи су се некад израђивале пушке, пиштољи и јатагани особито лепих облика и са богатим украсима од злата, сребра и драгог камења. — У Фочи су израђивани особито лепо ножеви, у Лијевну и Јањеву чувени филигрански радови, у Макарској кожне израђевине, и тако даље.

Најзад, треба поменути да се у југословенским историским споменицима често помињу калуђери и свештеници као уметници. Они малају иконе, праве слике и иницијале по књигама, режу кипове и крстове од метала, седефа, слонове кости и дрвета. Понекад су њихови радови права уметничка дела. Ја и њихове радове убрајам у народну уметност, јер нису производ никакве специјалне школе, већ су их градили људи угледањем један на другог и развијањем из себе самих једне традиционалне црквене уметности.

На завршетку треба поменути само још једну ствар. Југословенска народна уметност, као што смо видели, има у себи пуно туђих елемената: грчких, романских, турских. Али она није ни њихова проста копија, нити њихово просто подражавање. На против, Јужни Словени су у све што су од других народа позајмили унели свој дух и свој укус, дали му своје облике, своје пропорције и свој распоред боја, обрадили га на свој начин и утиснули му свој карактер, тако да се југословенска народна уметност издваја као нешто самостало, типично и специјално југословенско.

НАША НАРОДНА НОШЊА

Под ношњом ваља разумети о д е л о и н а к и т.

О ношњи нашега народа једва се што може рећи на толико простора колико јој је наменило уредништво овога часописа. Човек је у недоумици шта пре да спомене: да ли одећу, да ли обућу, да ли накит; да ли материјал од кога се шта гради, да ли боју; да ли однос ношње према клими; да ли њену хигијенску страну; да ли њену историју и туђинске утицаје; да ли данашње стање; да ли друго што шта што је у вези с њом. Но и најмање што написати о нашој народној ношњи није лака ствар. Непрестано прети опасност да се човек не огреши о истину, јер о њој нису покупљени довољни подаци ни из историјских споменика ни из народа, ни од стручних природњака и хигијеничара. Па ипак ми ћемо се одазвати љубазноме позиву С а в р е м е н е О п ш т и н е и написати неколико речи које, надамо се, неће бити без интереса.

Још од правремена па све до данас човек је стално тежио да своје тело заштити од хладноће, непогода и спољних утицаја и да га што лепше окити. Та његова тежња има врло дугу и врло заплетену историју. Од најприродније материје за одело, која изгледа да је понајпре била животињска кожа, која и животињско тело штити од спољних утицаја, која се најлакше могла добити и најзгодније могла употребити, па до данашњих раскошних и скупочених материја, у које се човек облачи; и од првобитног примитивног кићења бојењем тела, грађењем фризура уметцима и додатцима, вешањем разних предмета о врат, избијањем

зуба и тако даље, па до данашњих шминкања, маникирања, брилијантних игала и прстења — огромна је скала. На њој су врло различити и многобројни ступњевии људскога напредовања у погледу одела и накита. Због тога се слободно може рећи да се и са гледишта одела и накита може посматрати свака друштвена заједница. Другим речима, може се рећи да су одело и накит део материјалне културе сваке људске заједнице и да је њихов развитак део њенога културнога развитка. Према томе одело и накит нашега народа су део наше културе, а њихов развитак део нашега културнога развитка.

Какво ће одело и накит имати која људска заједница било би најприродније да зависи од природе земљишта на коме живи и од онога што то земљиште може дати. Човек се међутим не ограничава само на оно што му може дати његова непосредна околина, већ се кроз сва времена трудио да набави себи материјал за одело и накит и из далеких, често врло далеких, крајева. За то имамо пуно примера и у нашем народу. Ћитајка, американ, варзило, млетачка свила, липиске мараме, фесови — самим својим именом показују откуда су све дошли у наш народ. Сем тога ни у погледу справљања одела и накита човек се не ограничава само на искуство до кога су дошли његови претци у својој средини, већ преноси и прима и искуства са сваке стране, најобичније са оних страна и из оних крајева који су му најближи. Одело и накит »а ла турка« и »а ла франка«, како се то у неким нашим крајевима каже за турско и средњеевропско одело, најлепше илуструју порекло справљања неких одела и накита у нашем народу. На тај начин у оделу и накиту једне друштвене заједнице може се видети и њена култура, до које је дошла сопственим искуством, и туђа, до које је дошла позајмицом од других људских заједница. И у нашем народу сем наших аљетака и украса са чисто нашим именима (опанак, обојак, појас, назувица, рукавица, прстен)

имамо и туђих који су нам дошли позајмицом од других народа заједно са њиховим именима: грчких (риза), турских (долама), немачких (иберцигер), талијанских (панталоне), француских (жакет) и тако даље.

Ношња једнога народа не мора бити свуда иста, па није ни у нашем. Код свију напреднијих народа има извесних друштвених заједница које живе по јачим културним центрима и имају вишу културу. Код њих ношња није стална, већ се непрестано мења. Та се промена обично назива модом. Мода настаје отуда што ношња, сем циља да склони тело, има још један, а то је да га улепша. У културним срединама укуси су стално подложни променама. Тамо се оно што је лепо непрестано допуњује и усавршава; стари облици се препорађају и полепшавају, или се стварају други, нови — и мода је у непрестаној промени. Јаки културни центри утичу на укус слабијих подижући га и приближујући га себи. Познато је какву улогу игра париска мода на далеко, па чак и међу нама. Исто је тако познато какав утицај има Београд на наше мање културне центре. Са модерним бржим саобраћајем утицаји великих центара у погледу моде постали су врло јаки. Наши градови и велики и мали пружају нам за то очевидних примера.

На супрот овим утицајима и променама у културним срединама стоји трајност ношње у широкој маси народној, тако зване народне ношње. Свуда где је напредак у културном развоју спор и где се утицаји са стране мање осећају, ношња добија стални карактер, постаје ознака друштвене заједнице (племена, покрајине, народа) која се њој служи и за дуго се не мења. Због тога се читаве области, понекад и читави народи, издвајају својом ношњом, и због тога може бити говора о племенској, покрајинској и народној ношњи. И у нас има пуно крајева до којих су утицаји ношње културнога света слабо допирали, те је у њима

она остала или стална или за дуго неизмењена (црногорска, загорска, пиротска, шумадијска).

Но ни трајност народне ношње није вечита. »И најстарије по изгледу ношње у Европи, вели један стручњак, нису никако од Бог зна како старих времена, већ су се тек у последњим столећима развиле.« Ни наша народна ношња није остала онаква каква је била у далекој старини ни у најодстрањенијим планинским крајевима, само што су ту промене настајале постепено и много спорије, но што је то случај у центрима културног живота и у крајевима изложеним јаким културним утицајима. У осталом друштвене заједнице нигде нису тако изоловане да немају никаква додир са другим људским заједницама и да на тај начин остају без туђег културног утицаја, па и без утицаја на ношњу. У Црној Гори где се, изгледа, народна ношња најдуже одржала, на многим се људима могу видети преко јелека капути и место опанака ципеле.

Као пример постепеног мењања народне ношње навешћемо Србију. Пре ослобођења од Турака сви су људи у њој носили народно одело. После ослобођења она је дошла у додир са културним светом и ношња је почела попуштати, и то понајпре код оних људи који су дошли у додир с њим. Истакнути трговци, који су ради трговине са свињама одлазили чак до Пеште, Шопрона и Ђура, почели су у Србију доносити више европског но што је то могло бити раније. Они су доносили другојачи крој, другојаче делове одела и другојачу моду у опште. Они су, вели један савременик, први »понели црне чизме до колена које су из прека донели«. Они су први понели и шешире од филца и сламе. Сем тога Србија је тада постала широм отворена странцима и њиховом утицају. Утицај је био нарочито јак на истакнутије, напредније и богатије људе. Ана, кћи Јеврема Обреновића, под утицајем своје учитељице Ти-

роловице, прва је Србијанка која је напустила народно одело и почела се облачити по последњој бечкој и париској моди. Чинсвници, већином Срби из Аустрије, људи из напреднијих културних средина, којих је било по читавој Србији, и њихове жене исто су тако утицали на мештане међу које су дошли. Браду су први почели носити људи који су странствовали: трговци и ђаци који су се школовали ван земље. Па и дан дањи по нашим селима попуштају у ношњи они људи који долазе у додир са културним светом: општински писари, кафеџије, сеоски трговци, занатлије.

На промену наше народне ношње имали су утицаја и законски прописи. Њих је било и под Турцима. Између осталог, да напоменем само један пример. Турци нису допуштали да раја може носити скупоцено одело светле боје, сматрајући то само као своју привилегију. Па и у Србији после ослобођења извршене су неке промене у народној ношњи наредбама. За време Карађорђево укинути су тарпоши, врло велике, »може бити у свему свету највеће женске капе«, како их описује Вук С. Караџић. И Кнез Милош је извршио неке корекције у народној ношњи. У неким су се крајевима Србије жене тако чешљале и намештале главу да је нису могле скретати. За овакво чешљање било је потребно и много времена, те су се чешљале само један пут или два пут месечно. То је био узрок те су пре тридесете године остајале без косе и добијале кожне болести на глави. Кнез Милош је издао наредбе да се овакво чешљање забрани. Наредбе су наилазиле на незадовољство и отпор, те је морао употребити насилне мере. И трвељи, које су жене носиле у неким крајевима Србије, укинути су наредбама власти. И у Црној Гори је било неких наредба о ношњи. Владика Петар II реформисао је црногорску капу. Он је »и у хаљине црногорске унео лепши крој. Све што му се чинило као турско, гледао је да изобичаји«.

Ношење перчина у нашем народу изгледа да је свуда ишчезло по наредбама, и то тек од почетка XIX века.

Промену народне ношње изазивају и изменене економске прилике. Богати везови и украси који се могу израђивати само онда кад се има у изобиљу материјала за њих и кад се има доста слободног времена, постепено ишчезавају кад материјала нестане, или кад се сав, или велики његов део, мора продати да би се добиле друге намирнице и потребе за живот. У нашем народу је некада женскиње имало на расположењу вуне да ју је могло и бојити и њиме ткати шарене појасеве, сукње, јелеке, кецеље и вести раскошне шаре на њима. Исто је тако имало времена да је могло месецима вести везове на кошуљама, убрусима, сукњама и јелецима. Од како је почело бивати вуне све мање, те јој је цена скочила, и од како је радна снага поскупела, почело је у народу нестајати шарених тканина и раскошних везова.

Толико у опште. Међутим народна ношња није једнака ни у свима крајевима баш истог народа. Сем културних утицаја, утицаја државних власти и утицаја промењених економских прилика, на промену ношње могу утицати и други фактори. Области са различитим природним условима, различитом економијом, различитом религијом, и кад у њима живи исти народ, имају различиту ношњу. Другојача је ношња у планинским областима, а другојача у равницама; другојача је код сточара, а другојача код ратара, поморцца или занатлија; другојача је код Хришћана, а другојача ком Муслимана. Па чак и по местима, баш у истој области, ношња може варирати. Другојача је ношња по планинским крајевима једне области, а другојача по равнима; другојачу ношњу имају сељаци, земљорадници, Хришћани, Срби, а другојачу варошани, сточари, Муслимани, Румуни, — баш кад су у једној те истој области.

Од нарочитог су значаја за промену ношње сеобе и мешања становништва. Кад се неко становништво исели из своје области у другу може задржати или изгубити своју ношњу. Може је задржати ако дође у област у којој су исти услови какви су били и у старој, и, ако је у већини. Ако пак нова област има другојаче услове (има другојачу климу, нема истога материјала за одело и накит и слично) и ако је староседелачко становништво у већини, досељеничка ношња постепено попушта и, најзад, ишчезава. Но ако су досељеници многобројнији од староседелаца и ако има других услова за одржање њихове ношње, онда ношња староседелаца слаби и нестаје је. При сеобама и мешањима становништва од пресуднога је значаја за одржање и пропадање ношње староседелаца или досељеника и то чија је култура јача. Понекад бива и то да се староседелачка и досељеничка ношња за дуго одржавају једна поред друге, те се староседеоци и досељеници за дуго могу распознати по ношњи. М. Ђ. Милићевић казује како су се у селима у Београдском Округу видели разлике у појединим деловима мушке и женске ношње. »У неколиким селима око Београда, вели он, као у оба Мокра Луга, у Раковици, Јајинцима, Бањици, у пола Вишњице и у Палилули, становници су досељени из Сврљига«. Ова Милићевићева констатација од пре педесет и више година још се и данас може у многome уочити на становништву из околине Београда, нарочито на женама. Црногорци досељени у Србију за дуго су се разликовали по ношњи од староседелаца, нарочито жене. Услед мешања становништва понекад се могу видети разлике у ношњи и код становника баш истог села.

О народној ношњи би се имало рећи још пуно ствари. Поменућемо само још то да неки делови одела и накита имају мађички значај. Негде, на пример, народ верује да одело од обешењака има

чаробну моћ; негде се у случају заразе граде тако зване једноданке кошуље, па се свет коз њих провлачи да би га болест мимоишла. У примитивним срединама је између накита и мистике врло узан однос. Прелази од накита ка амајлији и обратно врло су чести појави. Врло је често накит у исто време и амајлија која брани од зла. Крстови који се носе о врату у ствари су амајлије, али у исто време служе и као накит, због тога их има врло скупочених. Прстен је у ствари накит, али је понекад и амајлија; удате жене нипошто неће умесити хлеб без прстена на руци, нарочито неће славски колач.

Могло би се још говорити о народној ношњи са климатског и хигијенског гледишта. Могло би се говорити о разлици између свакидање и стајаће ношње, о ношњи у појединим приликама: о венчању, маскарама, при различитим радовима и тако даље; најзад о коси, бради, брковима, бојењу и шминкању и тако даље, али би нас то завело врло далеко.

Данашње стање наше народне ношње је од прилике овако: у областима које су остале ван домашаја више културе народна се ношња одржала доста добро. Тамо се још и данас, нарочито на старијим особама, могу видети старинска народна одела и накити, старинско чешљање и намештање главе. Такво је стање у многим крајевима Јужне Србије, Црне Горе, Далмације и Херцеговине. Северно од тих области, особито по равницама, у којима су згодне комуникације олакшале додир са културним светом, народна је ношња или врло попустила или са свим ишчезла и уступила место варошкој. На нашим сеоским саборима, на пример у Поморављу, мало се шта још даје видети од старинске народне ношње; у крајевима преко Саве и Дунава још мање.

Само још нешто. Наша народна ношња пропада у последње време страховитом брзином. Узи-

мање маха модерне културе сажиже је као пламен. Много што шта од народне ношње што се могло видети пре последњих ратова, данас више не постоји. Опасност је да ускоро и последњи остаци дефинитивно не ишчезну и да са њима један део наше народне материјалне културе отидне у неповрат. То је са свим природно и противу тога је немогуће борити се. Али оно што не би смело да буде то је да наша народна ношња угине пре но што се у етнографске музеје сместе сви најбољи њени примерци, из свију наших крајева, и пре но што се сва у сваком погледу детаљно опише и наслика. Из тих разлога је потписани саставио једно Упуство за прикупљање градива о ношњи у нашем народу и наштампао га у Гласнику Земаљског Музеја у Босни и Херцеговини (и посебно, Сарајево 1927, стр. 20), с позивом да се по њему описује народна ношња у свему пространству нашега народа. Уредништво Гласника Земаљског Музеја шаље Упуство свакоме на захтев, бесплатно, и отвара ступце свога органа свакоме ко по њему буде савесно и марљиво описао ношњу свога краја. На крају ово неколико речи о нашој народној ношњи нисам могао а да и ово не поменем. Наша народна култура заслужује да не буде занемарена, бар не сад, кад преживљује последње дане.

КОСА У НАШЕМ НАРОДУ

I.

Стари Индоевропљани носили су дугу косу. Стари Инди су је носили у облику перчина. Међани и Персијанци су на споменицима представљени са увијеним праменовима косе. Трачани се у Илијади називају перчинашима. Из неких места у Омира даје се извести да су стари Грци вештачки намештали своју дугу косу, а из неких да им је слободно висела у дугим вितिцама. У VII и VIII столећу пре Христа они су носили спуштене вितिце. Неудобност од оваквог ношења косе довела је у VI столећу до обичаја да косу при дну везују и подижу, а понекад и да је шишају. У половини V столећа у њих су људске статуе са дугом косом. Тек од тада изгледа да су косу почели поткресавати. Од II столећа почели су је шишати. И северни су Индоевропљани носили дугу косу. Цела Трансалпијска Галија називана је Космата Галија (*Gallia Comata*). Уопште сви северни Индоевропљани носили су дугу косу, која им је или слободно низ леђа падала, или је везивана у клупче.¹

Како су Словени носили косу у најстарија времена нема података. Може се претпоставити да нису чинили изузетак од других Индоевропљана.

¹ O. Schrader, *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*. Berlin und Leipzig 1921., 418.—426.; F. Lübkers *Reallexikon des klassischen Altertums*, Leipzig und Berlin, 1054.—1055; J. Hoops, *Reallexikon d. germanischen Altertumskunde*, Strassburg 1903.—1915, II, 345.—347.; H. Blumner, *Die römischen Privataltertümer*, München 1911, 267.—272.; G. J. Kazarow, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo, 1916., 109.

За крај паганских времена има података да су се моравски и поморјански Словени кратко шишали, но тај обичај, како мисли Л. Нидерле, треба приписати туђем утицају, угарском и римском. Међутим, у стара времена, стрижење косе било је знак ропства. Чеси су чак у XI столећу стригли косу слугама, а у Судној Грамоти руског кнеза Јарослава (1015—1054) била је одређена казна за онога ко би другоме остригао косу. На старим минијатурама и фрескама из XI столећа кнезови и народ представљени су са дугачком косом.¹

Од Словена нису правили изузетак ни Јужни Словени. И они су у старини носили дугу косу, тим пре што су дошли у средину, у којој се тако носило.² На фрескама у нашим старим манастирима неки људи су представљени са дугом косом. Тако су на фрески у манастиру Сопоћанима људи који оплакују смрт Ане Дандолове, треће жене краља Стефана Провенчаного, са дугом косом. Деспот Јован Оливер, на слици у манастиру Леснову, има врло дугу, расплетену косу која му чак рамена покрива. Властелин Влкашин, на слици у Руденици, има дугу косу која му досеже до испод врата. Жупан Брајан из XIV века на слици у Белој Цркви Каранској има белу косу која је „пажљиво, глатко зачешљана, тако да уоквирује високо чело спуштајући се до десног уха и падајући у увојцима на раме”.³ Кад је 1443 године Бертрандон де ла Брокијер био у двору деспота Ђурђа Бранковића, видео је много „деспотових људи, лепе и крупне госпoде, с дугом косом и великом брадом.”⁴ Дугу косу помињу још неки путописци који су прошли кроз нашу земљу. У путопису Јосипа Ламберга из 1530 године каже се да се у Босни Хришћани „одевају по готово као

¹ Л. Нидерле, *Бытъ и культура древнихъ Славянъ*, Праг 1924, 184—185.

² К. Жиречек, *Историја Срба*, III, 258,

³ М. Кашанин, *Старинар* (за 1926 и 1927), стр. 168

⁴ *Годишњица Ник. Чушића*, XIV, 55.

и Турци, а распознају се од њих по томе, што не бријају главе."¹ У Белици, српском селу иза Цариброда, у данашњој Бугарској, мушкарци су 1553 године били с преда ошишани „по турском начину”, а остраг су „пуштали по неколико витица”.² Један безимени путописац из 1559 године казује о племену Марковића, које је становало на млетачко-турској међи код Улциња, да су „хајдучки народ”, који „роби и убија људе за најмању корист”, да су „висока стаса, дуге косе, оружани луком и оклопом...”³ Дуга коса код људи у нас врло се много помиње у нашој народној традицији.

Коса се пуштала да расте још од детињства. На слици сина жупана Брајана, детета од осам до десет година, у Белој Цркви Каранској, из XIV века, види се, „плава свилена коса која је позади гургурава и спушта се на плећа.”⁴ У једној се народној песми овако пева:

Да виш, брате, самоука ђака,
 — — — — —
 Прекрсти се, књигу пољубио,
 А просипа ситне плетенице,
 Плетенице низ леђа пустио
 Ко ђевојка од дванест година.⁵

Милану Милићевићу било је близу десет година кад су му, из страха од Кнеза Милоша, одсекли перчин.⁶

Због тога што се дуга коса, кад би се пустила да слободно расте, растура, долазила у неред и мрсил се, људи су је, још од најстаријих времена, на различите начине скупљали и давали јој много zgodнији облик. Још у ведска времена у Индији су

¹ *Rad Jugoslovenske Akademije* LVI, 163.

² *Браство* XXI, стр. 67.

³ *Rad* LXXXIV, 62.

⁴ М. Кашанин, *Старинар* IV (за 1926 и 1927) стр. 170.

⁵ Б. Петрановић, *Срп. нар. пјесме* II, 101—102.

⁶ М. Ђ. Милићевић, *Путничка писма*, Београд 1868 стр.

грађене плетенице. Оне се виде и на споменицама старих Међана и Персијаца. Стари Германци су плели косу у плетенице и скупљали у вештачке фризуре, у које су, да би се боље држале при раду, игри и иначе, уплетали нарочите траке (Haarband).¹

Дуга коса се у нас носила спуштена низ леђа. У једној народној песми са Истре пева се како је цар тражио »који има сина ал синовца да га шаље цару за солдата«, како је старац Видулин имао деветоро кћери, па није имао кога послати, и како му је кћи Султанија рекла да јој »кроји робу на једнако« и да јој оседла »коња на јуначку, да ја гредем за те за солдата«. На то јој је отац рекао: »Султанија, драго моје дете, камо ће ми жуте косе твоје?« — »Жута коса низ плећа јуначка«, одговорила му је кћи.² Песма не каже да ли је Султанија, прерушујући се, оставила косу да јој слободно пада низ леђа, или ју је оплела, везала, или иначе стегла, али се из других података види да је дуга коса ношена на различите начине. То показују различита имена за њу: кика (Хајдук чешља кику у буквику, са својом се киком разговара: Кико моја, ће ћеш опанути),³ плетеница, пелеш (у Срему), ћапорак, цоф (од Zopf, у Војводини),⁴ перо (Јован-бег говори својој мајци: Ој, Бога ти, мила моја мајко, обуци ми што год љепше можеш, оплети ми перо асурачко),⁵ перчин (у Јужној Србији и черпин) и перче (у Јужној Србији: Перчето ми се вееше, на широките рамена. — Помина момче Дреновче... Перчето му се вееше како је ковел в планина),⁶ кита

¹ O. Schrader *Reallexikon* 419; J. Hoops, *Reallexikon II*, 343.

² *Istarske narodne pesme izdala „Istarska Književna Zadruga“* 1924. str. 8.

³ Вук С. Караџић, *Српски Ријечник код кика*.

⁴ Вук С. Караџић, *Српски Ријечник код тих речи*.

⁵ Мар. С. Поповић, *Родољуб, Српске севдалинке*, Панчево 1892, стр. 116.

⁶ Братя Миладиновци Български народни пјесни. Загреб 1861, стр. 11, 391—392; *Срп. Етнографски Зборник* XXXV, 62.

(у Хрватској),¹ кечка (у Самобору и још неким местима у Хрватској).² Имена за дугу косу: витица, букуље, сплет, курјук, кацак, леса и венац изгледа да се односе понајвише, или само, на женску косу.

У старо време јамачно је свака од ових речи одговарала начину ношења косе. Доцније су се њихова значења измешала или изједначила, те данас не знамо која реч коме начину одговара. Међутим, и ако то не знамо, податци који су нам на расположењу казују нам некоје начине на које се коса носила, а ти су:

а) спуштана је просто низ леђа, па је, или слободно расла, или је с времена на време потшишавана. Тако су је носили старији варошани у Србији;³

б) везивана је у сноп и исто тако спуштана низ леђа. По приватном сазнању тако је коса носена по варошима у Јужној Србији;

в) плетена је у једну плетеницу, која се спуштала низ леђа. Тако су је носили у Србији сељаци. У једној народној песми са Истре, кад отац запита кћер, која је, као мушкарац хтела да иде у војску: »Камо биш ти жуте косе твоје?« она му одговара: »Плетат ћу је ко други јунаци.«⁴ У народној традицији се често сретамо са именом Плетикоса или Плетикосић (Павле,⁵ Марко⁷);

г) с преда је ниско шишана или бријана, а остатак се слободно спуштао. Тако су је носили у Босни и Старој Србији;

¹ *Zbornik za narodni život i običaje XII*, 122.

² *Zbornik XVI*, 178; *XX*, 86.

³ Ото Дубислав Пирх *Пушовање по Србији 1829. године*, стр. 36.

⁴ *Istarske narodne pjesme*, стр. 15.

⁵ Вук С. Караџић, *Српски Рјечник* код речи *Плетикоса*; исти, *Српске народне пјесме III*, 476; Братя Миладиновци, *Български народни пјесни*, стр. 192; *Братство IV*, 283; *О. Stj. Gr-gić, Sinjske nar. pjesme i pričanja*, Сплит 1920., стр. 13.

⁶ Blaž Raić, *Narodno blago*, Суботица 1910, стр. 127.

д) с преда је ниско шишана или бријана, а остатак плетен у плетеницу. Тако су је носили у Црној Гори.

Ми не знамо данас који је од ових начина првобитно наш. Исто тако не знамо ни где је који преовлађивао. Изгледа да је по варошима преовлађивало као што је речено под а) и б), а по селима су били претежни остали начини.

Изгледа, међутим, да ни Турци нису били без утицаја на ношење косе у нас. Један путописац из 1553 године казује како су Срби у селу Белици близу Цариброда били »с преда ошишани по турском начину, а остраг су пуштали још по неколико витица«.¹ Овако »по турском начину« носили су косу Срби под Турцима и у другим крајевима. У једноме допису са босанске границе из 1847 године казује се како су Лазо Јажица из села Мурата, Нахије Дубичке, и Пане Петровић из Трговишта, Нахије Новске, били у Србији, па су са пасошем пошли својим кућама у Босну, али их козарички пандури похватају и Јожицу посеку у Тави, а Пану свежу и отерају у Травник и метну у апс, »зато што нису главу обријали«. Турци су тада говорили: »Ово није Рацка, него је Босна; овде ми судимо«.² У Босни Муслимани »брију косу, а само на темену остављају увојке«.³ У народним песмама се помињу делијски перчини. У једној се песми казује како је Боичић Алил ухватио хајдук-Вукосава и како се његова жена, да би га избавила, прерушила у мушкарца, то јест отишла је берберу, па га је братимила:

Богом брате, Михате бербере,
Обриј мене русу косу с главе,
Остави ми делинске перчине.⁴

¹ *Браство XXI*, 67.

² *Новине Читалишта Београдског 1847*, стр. 215.

³ *Босна и Херцеговина на миленијској изложби у Пешти, године 1896*, стр. 104.

⁴ Вук. С. Караџић, *Српске нар. пјесме III*, 339.

У другој се песми казује како је Бег Љубовић за-просио Хајкуну девојку, па му дошао ферман од цара да са војском иде на Багдад, и он писао Хајкуни да га чека за девет година. Видећи шта јој пише она

...пошета низ честе дућане,
Ето нађе лакога бербера,
Главу мије, женску косу брије,
На делинску перчин оставила.

— — — — —
На се меће делијско одело

— — — — —
Учини се царева делија.¹

Турски утицај показује и то што се дуга коса у нас готово редовно назива персијском речи перчин:

Ласно ти је познат ожењена,
Мрки су му помршени брци
Мрки перчин махом подгорио.

— — — — —
Још је лакше познат нежењена,
Мрки су му засукани брци
Мрки перчин био врат покрио.²

Ко држи за перчин, удара куд хоће. — Није ми нико до сад држао руку у перчину. — Шака и перчин (на пример: нема друго ништа него шака и перчин, то јест да се бијемо и чупамо).³ Има прича о неком сељаку, младом, али врло страшљивом, момку, који »је имао дуги, велики и гојни перчин«, па му га једанпут ветар подигао, а он се грдно уплашио.⁴

Коса је свуда човеку служила као драгоцен материјал за украшавање главе. Тако је било и у

¹ Ч. Чојковић, *Церногорац, Пљванія черногорска и херцеговачка*, Лајпциг 1837, стр. 190.

² Вук С. Караџић, *Српске нар. пјесме* V, 336.

³ Вук С. Караџић, *Српске нар. пословице*, бр. 2614, 4206, 7127.

⁴ Вук Врчевић, *Српске нар. приповијетке, понајвише кратке и шаливе*, Београд 1868, 167.

нас. Леп перчин се у нас сматрао као особити украс:

Каква ј' красна Каица војвода!
У каквом ли господском оделу!

— — — — —
Бела лица, црни наусница,
Црн му перчин појас премашио.¹
— Синоћ драги у одају прође.
Обазре се и погледа на ме,
Чело му је златна амајлија
Перчин му је тура ибришима
Обрвице с мора пијавице...²

— У мог драгог фесић над очима,
Испод феса тура од перчина.
Три сам златна чешља саломила
Док сам драгом перчин одгојила.³

Највећи украс на младићу био је перчин.⁴ Леп перчин заносио је женскиње. У једној народној песми овако девојка говори своме драгом:

Мој драгане, сија перчинлијо,
Мани перчин са бијела врата
Не мами ме сваки час на врата
Немам каде с тобом жуборкати.⁵

Нарочито су на цени били дуги и дебели перчини:

Бога моли љепота девојка:
Дај ми, Боже, лијепа јунака,
Црна брка, а ханџали ока,
Дуг перчина и дебела врата...⁶
— Диван ти је челебија Рамо,
Црна ока и бијела лица,
Црна брка гојали перчина;
Руд му перчин био врат покрио
Као да је црн вране пануо,
Благо мајци која га родила.⁷

¹ Вук С. Караџић, *С. н. пј.* II. 473—474.

² Б. Петрановић, *Српске нар. пјесме*, I, Сарајево 1867, стр. 165.

³ Мар. С. Поповић, *Родољуб*, *Српске севдалинке*, стр. 24.

⁴ *Zbornik za nar. život IX*, 26.

⁵ Вук С. Караџић, *Српске нар. пјесме V*, 295.

⁶ Вук С. Караџић, *Српске нар. пјесме V*, 255.

⁷ Вук С. Караџић, *Српске нар. пјесме I*, 475.

Да би ефекат од перчина био што већи, плео се на различите начине и додавани су му различити дOMETЦИ. Милован Видаковић казује како је запамтио из свога детињства, у Неменикућама, пре Кочине Крајине, лепоту свога брата од стрица, Милисава, који је био »младић, около својих двадесет и једну до двадесет и две године, но крупан момак и здрав, с великим низ леђа перчином, с црвеним пантликама оплетеним — момак да му је мало пара било«. ¹ У Пољцима би се од дугих власи сплео »перчин о четири струке«, па би досезао све до паса. »Уплео би се у перчин гајтан, свила и срма до дванаест кита, а по китам на стотине трепетљика, ситне пулијице од билога мида, ситне ка око од рибе, у среди шупље, нанизане на свилу. То све пусто сјало и цаклило се на сунцу; дика била видет на младићу када се окреће и потреса главом. Намећали се ко ће више кита у перчин«. ² У Самобору »најстарији људи приповиједају да још добро памте како су некоћ и мушкарци носили дуге власи и сплетали их у кечку (перчин) и у њој имали устакнут чешаљ«. ³

У једној се народној песми помиње »из косе гајтан«:

Кад је мене умирала мајка,
И мене је младу проклињала,
Да не љубим никаквога момка,
Док му свежем руке наопако,
Баш ако ће из косе гајтаном.⁴

У песми се не каже да ли је гајтан из мушке или из женске косе, али је, мислим, вероватније да је из мушке. Да тако мислим даје ми право то што су руке овде везане на леђима (наопако), докле се могао спустити гајтан из косе.

¹ Гласник Српског Ученог Друштва, књ. 30, стр. 99.

² Zborn. za nar. živ. IX, 26.

³ Zborn. XVI, 178. Види и Zborn. XX, 86.

⁴ Mehmed Dželaludin Kurt, Hrvatske narodne ženske pjesme I, Mostar 1902., стр. 125.

У другој се народној песми помињу и златне игле уметнуте у перчин:

Јово, душо и срце,
Како мени нјеси драг
Кад у тебе био врат,
А црн перчин ишчешљан,
Златним иглам прошетан...¹

И жене су носиле дугачку косу. Између дуге косе у људи и оне у жена било је неке разлике. Разлика је, као што смо видели већ и у називима. Разлика је и у томе што су људи косу делимично бријали или шишали, можда и поткресавали и дотеривали, а жене су је пуштале целу. Сигурно је било разлике и у плетењу, намештању и ношењу. На ту разлику упућују и неке народне песме. У једној народној песми из Сења казује се како је Коларовић Иво, да би дошао до лепе Мандалине, намислио да се преруши у девојку, па да је позове да иду да беру ружу. Због тога:

Гоји косе три године дана,
Гоји косе кано и девојка.²

У другој, сличној песми из Суботице пева се како се од Сења Иван, да би дошао до лепе Магдалине, прерушио у сироту девојку:

Гоји косе Сењанину Иве,
Гоји косе за годину дана,
Па се плете ситно дивојачки
И облачи руво дивојачко.³

II.

Перчини су у нашем народу ношени све до најновијих времена. Перчин у рођака Милована Видаковића, пред крај XVIII столећа, већ смо поменули. Прота Матеја Ненадовић приповеда о не-

¹ Вук С. Караџић, *Српске нар. пјесме* V, 229.

² Iv. Kukuljević Sakcinski, *Pesme s dodatkom narodnih pesama puka hrvatskog*, Загреб 1847, стр. 164.

³ B. Raić, *Narodno blago*, Суботица 1910, стр. 65.

ком Јовици Врбици, хајдучком арамбаши, пре Карађорђева устанка, како га је затекао где му момак чешља »велики перчин«.¹ Дугу косу носио је и протин отац Алекса Ненадовић. И Карађорђе је за дуго носио перчин. О њему прича један Рус да је, 1808 године, »власи плео позади у дугачку вилицу (перчин), која му је покривала сва леђа, а с преда их је веома високо зачешљавао«.² И његови људи су исто тако носили дугу косу: На слици Младена Миловановића из 1808 године која се доскора налазила у Војном Музеју у Бечу (Heeres Museum, Arsenal), а сада је својина Г. Др. А. Ивића, види се како му на леђа пада дугачак курјук.³ Перчине су носили и Миленко Стојиновић, војвода Жабарац и други. Војводи Ломи, који је погинуо 1815 године, је низ леђа »увек висила плетеница косе«.⁴ Карађорђе је, изгледа, у почетку настојавао да се перчини у народу одрже. По једном извештају из Земуна од 7 фебруара 1809, тих дана је у Београду изашла наредба да нико не шиша косу, већ да је свако пушта да расте.⁵ Сретен Л. Поповић прича да је »имао прилику видети лепо одевене сељаке, који су долазили у Београд 1830 године, кад је читан хатишериф, и 1835 у Крагујевац, о Сретењској Скупштини, сви по већој части са перчинима«.⁶ Иван Алимпић из Накучана у Поцерју, који је умро 1857 године, у сто и тринаестој години живота, имао је плетенице косе као од беле свиле спуштене низ леђа.⁷

¹ Прота Матеја Ненадовић. *Мемоари*, 255.

² Ј. М. Вукићевића, *Писма једнога Руса о Србији 1808 године*. Београд 1901, стр. 19.

³ *Време* од 25 априла 1929.

⁴ М. Ђ. Милићевић, *Поменик*, 307.

⁵ А. Ивић, *Документи о устанку Срба под Карађорђем Петровићем*. Загреб 1920, стр. 321.

⁶ Сретен Л. П., *Путовање по Новој Србији*, стр. 220.

⁷ Милева Р. Алимпића, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића*, Београд 1892, 6.

И у Црној Гори су људи носили дугачку косу. Његош је сматрао као са свим природно да су Црногорци у време владике Данила носили дугу косу, па је у Горском Вијенцу често помиње. Кнез Роган, описујући лепоту Батрића Перовића вели:

Кад се шћаше ођест куд да иде,
Па обуци оне пуне токе,
Шал црвени свежи око главе,
А пани му перчин низ рамена.

Сестра за Батрићем нариче:

...Кам да ми је!
Да ти црне очи виђу,
очи моје!
Да ти љубим мртву главу
Мјесто брата!
Да очешљам дуги перчин,
јаох мени!

У Љубишиним Причањима Вука Дојчевића, из времена Ивана Црнојевића, и у Матавуљевом Ускоку, из почетка XIX столећа, људи у Зети и Црној Гори исто тако носе перчине.¹ — Генерал Велден написао је у *Wiener Mode-Zeitung* за 1831 годину, № 80, један чланак о Црногорцима, у коме се вели да им је »глава од чела горе ошишана, а од потиљка доле косе оплетене доле висе«. ² В. М. Г. Медаковић казује за средину XIX столећа да Црногорац »браду брије и главу подбријава, а сваки носи бркове, али перчин оставља да му по врату пада«, да за мртвацем »сва ближа својта покида перчине, како мушки, тако и женске, а неки окинуте перчине међу у расцијеп, те пободу на гроб«. ³ »Обичај да људи и жене за мртвима шишају перчине... забрањује се

¹ Стј. Митров Љубиша, *Причања Вука Дојчевића* I, 14, 86; С. Матавуљ, *Ускок*, 56.

² *Сербский Народный Листъ* 1835, №. 1, стр. 110.

³ В. М. Г. Медаковић, *Живот и обичаји Црногораца*. Нови Сад 1860, 17, 54—55.

сваком Црногорцу и Брђанину» тек Закоником кнеза Данила 1855 године.¹

У Далмацији је било исто тако. У књизи једног енглеског путописца из 1682 године Морлак је насликан са дугом косом.² Тамо, вели један писац с краја XVIII столећа, »коса слободно виси, ретко је у плетеницу оплетена«.³ Даље вели да Ускоци носе црвену капу од чоје, косу оплетену у плетенице...«,⁴ а Морлаци да »носе високу крзнену капу или калпак, а коса им виси на ниже«.⁵ Други један писац из почетка XIX столећа вели да је коса у Далматинаца „скупљена у дугачку плетеницу (*tresse*), која им бије по леђима«.⁶ У збирци слика из народа од Николе Арсеновића,⁷ која је рађена у другој половини XIX столећа и која се чува у Етнографском Музеју у Београду, пуно је људи из Далмације насликано са дугом косом. У околини Сиња, »пре педесет и више година, у вече, кад су прела (сила), ђевојка мора стојати по сву вече на ногама и сједећи мушке служити и чешљати оне момке који носе перчине«. Многи су их још тада били »почели шишати«.⁸ У Пољацима су у стара времена ношени перчини. У првој половини XIX века мало ко га није носио. Кад су остригли перчине носили су дугу косу коју су звали кавијада и која им је висела све до рамена. И данас још

¹ Архив за правне и друштвене науке, књ. X, св. 5, стр. 379.

² G. Wheeler, *A journey in to Greece*, Лондон 1682.

³ В. Hacquet *Abbildungen und Beschreibungen der südwest- und östlichen Wenden, Illyrier und Slaven*, Лајпциг 1801., I, 4, стр. 193.

⁴ *Ibidem* 157.

⁵ *Ibidem* I, 3, стр. 125.

⁶ Charler Pertusier, *Promenade pittoresque dans Consantinople...* Париз 1815., т. III, 437.

⁷ Н. Зега, *Збирка Николе Арсеновића*, Загреб 1923. (Посебни отисак из II књиге „*Narodne Srarine*“).

⁸ V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena* 128.

старији људи носе кавијаду.¹ Г. Вид Вулетић, књижевник у Дубровнику, казивао ми је у марту 1922 године да је Лука Руда Видојевић из Мајкова (Ро-жетић) носио перчин до пре четрдесет година; Зе-кан у Брсечинама, близу Дубровника, родом из села Дубравице, исто тако; а Антун Лампо, сељак из Приморја, који се доселио у Дубровник, носио је перчин све до смрти, од прилике до пре дваде-сет година. У Буковици, у Северној Далмацији, људи, још и сад носе, негде дуже, негде краће перчине.²

У Лици су крајем XVIII столећа људи носили »косу оплетену у перчине«.³ Исто је тако било све до половине XIX века.⁴

Хрвати су крајем XVIII столећа носили кратко ошишану косу, »младићи пак, који су били на вој-ној дужности имали су косу оплетену у перчин«.⁵ У неким пак крајевима Хрватске до половине XIX века су носили кичу, »баш као што данас носиду цуре«, али не по две, већ по једну, »која им је ви-села по плећима«.⁶

У Горњој Крањској, у XVIII столећу, већина мушкараца је носила дугу косу, а само понеки су је шишали.⁷ У Доњој Крањској су неки стригли косу до ушију, тако да је остатак изгледао као округла половина расечене диње, или као капица, или као полукугла; неки су остављали с преда ђу-бу од косе, дугачку три до четири прста, а неки су се кратко шишали.⁸ У збирци Николе Арсеновића

¹ *Zbornik za nar. život i običaje* IX, 26—27.

² *Zbornik za narodni život i običaje* IV, 120, 122.

³ *B. Hacquet, Abbildungen und Beschreibung...* I, 1, стр. 176.

⁴ *Zborn. X*, 320.

⁵ *B. Hacquet I*, 3, 140.

⁶ *Zbornik XII*, 122; XVI, 178; XX, 86.

⁷ *I. V. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Crain, 1689*, књ. II 280 (VI, 278).

⁸ *Ibidem II*, 289 (VI, 289).

налазимо слику човека из околине Љубљане са дугом косом чак из друге половине XIX столећа.

У Босни је ношена дуга коса све до скоро. П. Успенски је, 1842 године, видео у Сплиту неке високе и снажне Босанце, са црвеним фесовима или чалмама на глави и са оплетеном косом.¹ Чак после аустријске окупације многи су Босанци носили дугу косу. Ј. Ажбот је на своме службеном путу по Босни и Херцеговини, 1862 године, виђао сељаке са с преда обријаном главом и низ леђа спуштеном дугом, расплетеном или оплетеном косом.² По обавештењима које ми је дао Г. Др. М. Будимир, професор Универзитета у Београду, у западној Босни и сад старији људи, без разлике вере, носе дугу косу. Тако православни кнез (= кмет) у Мркоњић-Граду, Тане Девура, и католички кнез Иво Золота у селу Лисковици (Срез Мркоњићи, Округ Травнички) имају пуну косу, док сељак Орешта Пене из Медне (исти срез) брије косу на околу и носи дугу плетеницу, као што чине понеки Муслимани.

У Јужној Србији су људи доскора с преда бријали главу а осталу косу пуштали да расте у перчин.³ Г. Петар Костић, професор у пензији из Призрена, памти кад су у Призрену и околини људи бријали косу свуд редом око главе, само су је на потиљку остављали да слободно расте, па се, неоплетена, спуштала низ врат, или је савијана под капу. По саопштењу Г. Атанасија Урошевића из Гњилана, у Горњој Морави су људи носили перчине до пре седамдесет година.

III.

И ако је данас ношење дуге косе у нашем народу готово ишчезло, одвајање од ње није ишло

¹ Порфириј Успенски, Книга бытія моего. *С. Петербург 1894*, I, 54.

² *J. de Asboth, An official tour through Bosnia and Herzegovina*, Лондон 1890. Слике на стр. 148, 167, 166.

³ Ј. Х. Васиљевић, *Јужна Стара Србија II*, 344.

лако. Колико је мени познато, прва систематска скидања перчина у нас била су по наредби, и то тек од почетка XIX столећа. Сава Текелија приповеда како је 1800 године постао командант батаљона у Арадској Вармеђи, и био „први који је у Монархији дао одрезати косу солдатима”. Видевши, вели он, „велику забуну коју имају момци један другога чешљајући и трошак за харбутер, пантљику и прочаја, дакле јавим вармеђи да ја сам наумио момцима косе одсећи. Она реши да ја, као командант, могу чинити по вољи... и тако ја наредим за сутрадан колико је год било фризера и бербера у Араду да дођу у град, где је био батаљон, донети столице и најстаријем капетану заповедим да седне и тако му цопф одсеку. После кад су десеторци одсекли, то су се отимали официри и момци ко ће пре сести да му се сече. После ставим у ред батаљон и покажем како је то олакшање за њих, и они у глас повикаше: Да Бог благослови Господина подполковника за то добро које сте учинили”.¹

У Војничкој Граници морали су, 1805 године, не само војници, него и „граничари рабаџије перчине (Haarzörpfe), који су, без изнимке, ношени, одрезати, што је много труда стајало”.²

У Србији су у почетку XIX столећа сви људи носили перчине. После ослобођења под Карађорђем почиње њихово постепено шишање. Први који је скинуо перчин изгледа да је био Хајдух Вељко. Од Руса, који су 1810 године били дошли у Тимочку Крајину, и које је он „неисказано љубио и многе обичаје од њих примио”, на пример, јести са астала, носити мараму око врата, пити пунч, мрсити, играти карата, научио је и „косу стрићи”.³

¹ *Лешопис Машинца Сриске*, књ. 120, стр. 20.

² Лука Илић Oriovčanin, *Lovorike*, 1874, стр. 59.

³ Вук С. Караџић, *Скупљени историјски и етнографски списи I*, 236.

Карађорђе је скинуо свој перчин тек у јануару 1810 године,¹ па је наређивао да га и сви војници морају скинути. Видећи да у свима бојевима наши више страдају него Турци, прича Петар Јокић, јер Турчин шчепа Србина за перчин, па му не да мрднути, Карађорђе нареди да се сви Срби шишају и заповест се свуда вршила.² Наредбе о шишању перчина поновио је и кнез Милош, те су нагло ишчезавали.

Од старих се навика свет тешко одвикава. Наредбе о шишању перчина тешко су прихватане. И ако је Сава Текелија испричао да је скидање перчина примљено тако да „су се отимали официри и момци ко ће пре сести да му се перчин сече”, ипак ствар није ишла баш сасвим глатко. Десетак официра му је дошло да му саопшти „да се момци буне и да може бити какве незгоде.” Тек кад им је Текелија рекао да ће сваки официр одговарати за своје људе, ствар се повољно свршила. Али је један фендрек просто „плакао за свој „џоф”, а један каплар, „који је имао дебео џоф”, пошто му је био одрезан, узео га у руку и поче жалити: „Колико сам те чешљао, гладио, мазао, а сад...”³ Скидање перчина у Војничкој Граници, као што је већ поменуто, „много је труда стајало”. За време француске владавине у Далмацији издаване су наредбе да се коса шиша. „Но оне су исто тако слабо слушане као и наредбе Петра Великог о стрижењу браде”.⁴ Неколика смедеревска села, кад су чула за Карађорђеву наредбу о одсецању перчина, поручила су своме војводи Вујици Вулићевићу: „Доста је Карађорђу што заповеда нашим главама, а наше ће главе заповедати нашим кикама”. И Карађорђе је морао предузети врло оштре мере док их је натерао да

¹ А. Ивић, *Документи*, стр. 409 и 410.

² М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија* 136.

³ *Лешоине Матице Српске*, књ. 120, 20.

⁴ П. Успенский, *Книга бѣшя моего*, 65.

се ошишају.¹ И Кнез Милош је морао употребити противу перчина врло оштре мере. Свет се покорио, али је жалио за ошишаном косом. Алексиначко Поморавље присаједињено је Србији 1833 године, а одмах, некако, за тим, морали су сељаци у њему ошишати перчине. Мени је у детињству причала баба Вукана из Лужана, у Алексиначком Поморављу, како је скинут перчин њеном мужу и осталим Лужанцима. Једнога дана, прича она, дође капетан са пандурима и позва све сељаке код Куле (бивша Френчевића кула испод Лужана). Кад се сељаци скупише, он нареди пандурима, те им, великим терзијским маказама поодсецаше перчине. Људи се постиђено вратише кућама, носећи сваки свој перчин, који су били дебели као коњски репови. „Кад ми жене видесмо шта је учињено, почесмо кукати као за мртвацем.” М. Ђ. Милићевић прича колико је његова мати жалила за његовим перчином. Било му је, вели, близу десет година. Био је последње мушко дете у мајке, па га није хтела ошишати, и ако су у село често долазиле оштре наредбе Кнеза Милоша да се све мушкиње мора шишати, и, и ако се све у селу већ било ошишало. Отац му је говорио матери да може, због детињег перчина, бити постидан међу људима, и она повери своме брату да га ошиша. „А леп је био мој перчин, наставља Милићевић: дугу плаву косу плели су ми каткад од троје, а кад и кад цепачки од петоро; на крају се сплетала галошем са два низа динара, што ми је све дивно звецкало по крстима кад се играм с децом... Дође и тај страشان дан за моју мајку. Била је, чуо сам да говоре, недеља кад месец расте. Ујак ми дошао и руча с оцем под ракљастим орахом. Мајка доноси јело, а ништа неће да окуси... видим беше плачна и невесела, што но реку, као убијена. И она је у мене гледала сваки час и чини ми се да

¹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 136.

јој је доња усница увек дрхтала, што се могло код ње опазити само кад се веома наљути, или кад веома нешто жали... Ујак ме изведе и посади на дељаницу, па кад писнуше маказе и кад ми се кика за навек раздвоји од главе, добра мајка моја груну се обема рукама у груди: Ајао, мени несретници што ми дете нагрдише! Мој перчин узе она и остави у преклопић од својега сандука да се може сита наплакати, кад га год види".¹ Г. Јов. Максимовић, професор у пензији, имао је љубазност саопштити ми како је његовом деду по матери, Гаври Марковићу из Шида у Срему, док је ишао у школу у оближње село Агашевац његов учитељ одсекао перчин и како га је мати, љута због тога, тим истим перчином истукла.

Дуга коса у наших људи дотрајала је чак до наших дана. М. Ђ. Милићевић казује да је у Смедеревском Округу „до скоро могао човек видети по кога старца с дугом плетеницом косе, као у старо време, али је то већ, како који дан, све већа реткост".² За неког чича Станоја из Лугавчине вели да је волео Бог зна колико штетовати него допустити да му се сада глава ошиша.³ С. Матавуљ прича како у Далмацији „дрква, школа, суд и војска одавно војују против класичног загорског перчина, а он се једнако одржава". Он је познавао једног сељака из Крупе, који је био у војсци десет година и постао подофициром, па, бивши рањен на Кенигрецу, врати се кући са нешто пензије. „Послије годину дана видео сам тога подофицира у Задру и нисам га могао познати, докле ми се није казао. Имао је плетен перчин, расјечену кошуљу, беневреке са промајама, чак и тандрљике на дрвеној лули".⁴ Г. Д. Руварац, прота,

¹ М. Ђ. Милићевић, *Пушничка Писма*, Београд 1868., стр. 257—253.

² М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*. 170.

³ М. Ђ. Милићевић, *Пушничка Писма*, 256.

⁴ *Лешопис Машнице Српске*, књ. 197, стр. 89.

зна да су у Буђановцима и околним селима, у Срему, ношени перчини све до седамдесетих година прошлога столећа. У Јужној Србији се и сад може наћи по који човек са перчином. У Црној Гори има и сад људи који носе подужу косу, „спуштену остраг до близу рамена, па је ту потсецају да не би одвећ прерасла”.¹ Напред смо видели да у Буковици има и сад људи са перчинама.

¹ *Zbornik za narodni život i običaje J. Slovena VIII, 76.*

НАШЕ СТАРО ОРУЖЈЕ¹

У Гласнику Земаљског Музеја за 1926 годину објавио је Г. В. Ђурчић чланак у коме је описао нешто нашег старинског оружја из Босне и Херцеговине: дуге пушке, танчице или арнаутке, мале пушке, пушчани прибор, дуге ножеве, каме и афге, сабље, наџаке, балте (секире), еманлуке (записе у кесицама), токе. Уз опис је дао још и педесет и шест врло јасних слика онога што је описивао. И ако описи Г. Ђурчића нису са свим без прекора, нарочито у погледу детаља, они су ипак леп прилог упознавању нашега старог оружја, јер су спасли многе појединости које би се у скоро заборавиле.

Ново време страховитом брзином упропашћује знање о нашем старинском оружју. Самог старинског оружја је све мање. Све је мање људи који га и по имену знају да разликују; имена њихових делова слабо још ко зна. Мајстори који су градили још по некоје старинско оружје већ су сасвим ретки, у скоро их више неће ни бити; са њима ће ишчезнути много знање о њему, многи називи, нарочито за његове детаљне делове. Врло је интересно што је Г. Ђурчић нашао на неким малим пушкама урезане записе, који упућују на њихову израду у Данцигу, Млетцима, Италији, Бечу, па и у нашим земљама. Они указују на старо порекло нашег оружја и потврђују податке из народних песама о њиховој старој постојбини. Кад би се овакви записи, колико се још могу наћи, покупили,

¹ Поводом чланка Г. В. Ђурчића *Starinsko oružje* (Гласник Земаљског Музеја, књ. XXXIII (1926), стр. 109—138.

држим да би историја нашега оружја постала још јаснија.

Наше старо оружје и његова историја мало су обрађивани. Ст. Новаковић, *Стара српска војска*, Београд 1893, стр. 152—157; Ив. Зовко, *Zbirčica o oružju* (Sarajevski List 1896, бр. 17); Л. Грђић-Бјелокосић, *Збирчица о оружју* (Зора (мостарска) 1898, стр. 37—40, 79—80, 123—125); К. Јиречек *Историја Срба III*, стр. 127—129; IV, стр. 195; К. Н. Костић, *Стара српска трговина и индустрија*, Београд, 1904, стр. 71—74; П. Стрмшек, *Orožje v jugoslovanski narodni epiki* (Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena XXV (1921), стр. 1—56); С. Тројановић, *Оружје* (Ст. Станојевић, *Народна Енциклопедија*, св. 19, стр. 217—224), то је готово све. Но то није све што би се о нашем старом оружју имало рећи.

„Обрана је с животом скопчана”, рекао је Његош с пуним правом. Због тога је природа, вели, учинила те „остро осје одбрањује класје, трње ружу брани очупати”, уз то „зубовах је туште изострила, а рокове туште зашиљила”, па је створила „коре, крила и брзине ногах”. Само је према човеку у том погледу природа била маћеха. Његово је тело остало ничим незаштићено, његови су нокти и сувише слаби, његови зуби нису довољно „изострени”, нема ни тврде коре ни крила, „брзина ногах” му је мала, удар руке и ноге су безначајни према ономе од чега има да се брани и шта има да савлађује. Али док му је с те стране била ненаклоњена, с друге стране је учинила те у њему „умна сила торжествује”, и он је њоме сам накнадио оно што му је природа отказала. Од како се о човеку зна, зна се и о његовом оружју. У том погледу нису могли бити изузетак ни претци нашега народа.

Какво ће оружје имати који народ било би најприродније да зависи од тога какав му материјал може пружити за оружје природа земљишта

на коме живи и искуство његових предака и његове средине. Међутим народи се не задовољавају само тиме, већ набављају било материјал, било само оружје, и из далеких земаља и користе се искуством са сваке стране, понајвише са оних страна које су им најближе. На тај начин у оружју једнога народа огледа се и његова сопствена култура, до које је дошао сопственим искуством, и туђа, до које је дошао позајмицом од других народа. Ово се јасно види и у нашем народу, у коме сем чисто нашега оружја, са нашим именима (батина, стрела, нож, секира, матаљка), имамо и туђег са именима грчким, турским, талијанским, немачким и другим.

Да би се видело каква је култура нашега народа у погледу оружја, шта је у њему наше, а шта је позајмљено од других народа, потребна су још многа проучавања. Није довољно што се види да је наше напредније оружје туђега порекла, већ је потребно знати и одакле је шта, кад је, како и зашто је дошло. На томе пак није урађено готово ништа. Историјски споменици с обзиром на оружје још нису довољно исцрпени. Народне песме које садрже најобилатију грађу о нашем старом оружју употребио је у великој мери само Г. Стрмшек, ма да се ни он није служио свима њиховим зборницима. Народне песме имају још много да дају. Да би се видело колико грађе оне о оружју садрже ми ћемо овде истаћи неколике податке који су нам под руком.

Из наших народних песама се пре свега види да је оружје у нашој старини било многобројно. То показују његове различите врсте и његова различита имена, којима наше народне песме обилују. Даље се из њих види његово порекло и места његовога грађења: *стрела* (татаранка), *ножева* (анџар, турски нож, кова стамбулскога, кова млетачкога), *мачева* (пала латинкиња, ришњански мач), *с а б а љ а* (шамиджанка, шамлијанка, димискија, димишћија, демешкиња, демишкиња, арапача,

мисиркиња, мисирлија, кова латинскога, приморкиња, аламанка, маџаркиња, маџарлија, скадаркиња), п у ш а к а (цевердар, турска кубурлија, аскерски мушкети, аскерска шишана, латинка („Пуел био у земљи латинској, те ковао свијетло оружје”, „А на раме брешке и латинке”), прекоморка, талијанка („Па довати пушку талијанку, која но је у Талиј’ кована, у Перасту граду оправљена), млетачкиња (У зб час ти пушку набавио, у Млеткама за триста дуката”), брешка, бреша (Дивну брешу у Бреши ковану, у Млетцима брешу оправљану”), флинта, аламанка, немачкиња, тудешанка, даницкиња, далматинка, арнаутка, пећанка, пецка), п и ш т о љ а (венедик, маџарски, грац, инглеz), к р е м е њ а („Из Силистре оштрога кремена”), т о п о в а (мисирски, багдадски, стамболски, немачки). Даље се из народних песама види м а т е р и ј а л од кога је старинско оружје било начињено (копље костајница, коштаница, коштуница, коштујница (од кестена, можда и од кости), цида коштаница, челични наџак, на буздовану су тридесет и четири пера, „пола златних, а пола сребрних”, злаћани ножи, злаћан пиштољ („Па опаса мукадем појаса, за њег тури двије пушке мале, у њих ништа од дрвета нема, кундаци им срмом заковани, тепелуци заливени златом”), пала златалија, пала латинкиња има балчак „од срме каљене, а корице од фиљева (слонова) зуба, сребрни анџари, сребрне коре, гвоздене прангије). Даље се види о б л и к оружја (сабља ћемерлија (крива), криви јатаган, крива маџаркиња (сабља), дуга палوشина „од мушкијех пуно девет педи”, дуга пушка, дугачка брешкиња, танка талијанка, пушка двогрлица, „пушке мале су два зрна и четири грла, један чарак обје жежијаше,” дугачка гарија, стрела од шест пера, шестоперац). Даље: б о ј а (бела стрела, зелени мач, зелена лубарда, зелени топ, мрки гарабин), н а к и т (шара, шарка, буздован позлаћен, седефли стрела, пушка седефлија, пушка ср-

мајлија, пушка гранајлија, везена шишана, „на сабљи су три балчака златна, у балчаци три камена драга”), друге особине (самокрес, самоогњаница, лаки шестоперац, копље отровано, стреле отроване, „на змијину једу накаљене”). Из народних се песама види како се оружје носило, кад се које употребљавало, како се њиме руковало, чиме се пунило („Рајко узе свога вenedика који литру ждере тученика и двадесет и четири зрна”), како се палило („Већ он узе церова угарка, он опали два танка можара”, „У руци му конопна фитиља, на топове навали фитиље”), каква су била зрна (синцирлија, балота, болта), кад се све, сем у борби пуцало: као обзнана („Па он меће пушку хабердара”, „Те избаци пушку хаберника,” „И припали топа хабердака,” „Запалите крња и зеленка, хабер дајте у турску крајину да се купи мало и велико”), као весеље („Већ пуцају на граду топови, шенлук чини Вуча Џенерале”, „Топи бију за недељу дана, ће се цару родила ђевојка”), какав је био ефекат од оружја, чиме се од њега штитило, и тако даље.

У народним песмама се помињу и многе друге ствари. Неке од њих данас нису јасне, па их треба објаснити. До објашњења ће се доћи само обилатом грађом и дугим испитивањем не само нашег оружја, већ и туђег које је имало утицаја на наше. Примера ради наводим само неке топове са специјалним именима. Вук Караџић је за неке од њих навео шта се у народу прича, али је то недовољно. Такви су топови: крњо,¹ крља,² купа,³ маргета,⁴ маргита,⁵ маркита,⁶ петраш,⁷ баљемез,⁸ зељош,⁹ и тако даље.

¹ Вук С. Караџић, *Српски Рјечник код крњо*; *Исти, Српске народне пјесме*, II, стр. 524; Ч. Чојковић, *Пљванія черногорска и херцеговачка*, Лајпциг 1837, стр. 314; Г. Геземан, *Ерлагенски рукопис*, стр. 265.

² *Matica Hrvatska, Hrvatske narodne pjesme* III, стр. 65.

³ К. Hörmanu, *Narodne pjesme*, стр. 31.

О старом оружју има нешто грађе и у осталој нашој традицији. Има је и у пословицама. Ту је она мање обилата и другојаче је садржине но у народним песмама; више се односи на правила и искуство са оружјем, него на његове описе: Азур пушка без кремена. — Бој не бије свијетло оружје, већ бој бије срце у јунака. — Залуду је лук који не стријеља. — Жену, пушку и коња може човек показати, али у наруч не давати. — Пушци и коњу не ваља веровати. — Жене се бију чибукком, а људи ножем, или пушком. — Пуче топ, барјам прође. И тако даље.

Грађе о старинском оружју има и у живоме народном говору. Нарочито је има у терминологији наших, већ дотрајалих заната за грађење оружја. Има је доста и тамо где је старинско оружје још у употреби, или је до скоро било у употреби, било као право оружје, било као накит (на пример у Црној Гори).

Особито су богат извор за упознавање старинског оружја збирке старог оружја по музејима и код приватних људи; нарочито тамо где су забележена или запамћена имена појединог оружја, његових делова и прибора. Ту оно само и обликом и грађом, и накитом, и свим другим говори о себи. Уз то на многим оружју има и записа. Неки су писани арапским писменима, те и непочитани упућују на источне, или можда, балканске мајсторе источног порекла, или источне занатске културе; прочитани пак они би још јасније проговорили. Неки су талијански, немачки, можда и који други.

⁴ Вук С. Караџић, *Срп. Рјечник*, код *маргета*; К. Нёрманн, *Nar. pj.* I, стр. 31.

⁵ *Mat. Hrvatska, Hrv. nar. pjesme*, III, стр. 65.

⁶ Г. Геземан, *Ерлангенски рукопис*, стр. 265.

⁷ Вук С. Караџић, *Срп. Рјечник* код *петраш*.

⁸ *Ibidem* код *баљемез*.

⁹ *Ibidem* код *зельш*.

Наше старинско оружје је део наше старе материјалне културе, те у пуној мери заслужује да буде свестрано проучено: и по обилатости, по пореклу, и по материјалу од кога је грађено, и по облику, накиту, употреби, и по свему другоме што је у вези с њим. То ће се моћи постићи не само проучавањем нашега оружја и наше грађе која се на њега односи, већ и проучавањем оружја земаља из којих је наше оружје потицало и грађе која се на оружје тих земаља односи. Доношено са стране оружје међу нама није служило само својој правој намени, већ је било и образац за грађење оружја у нас. Много наше оружје носи име по Скадру, Рисну, Далмацији, Пећи, Призрену и другим местима у којима је израђивано. Можда су се, у почетку, у наша места насељавали мајстори са стране да у њима раде и задовољавају потребу у оружју. Они су сигурно били и први учитељи нашим мајсторима. Највећи део терминологије у занатима око оружја није нашег, већ туђег порекла. Можда је и оружје које је грађено код нас задржало имена своих старих узора, па су означавала само начин на који је оружје грађено, онако исто као што данас турско и немачко одело не значе одело донесено из Турске и Немачке, већ одело начињено по обрасцу турском и немачком, или као што француска кујна у нас не мора значити јело из Француске, већ наше, справљено по француском начину.

Но у нас се није остало само на пренашању оружја, оружних заната и терминологије, већ се стишло много даље. Поменули смо већ да се на неком оружју налазе записи на страним језицима. По њиховом обрасцу јавили су се и на нашем. У народним песмама помињу се записи на сабљама, у којима су имена наших мајстора, наших сопственика и наших светаца (крсног или ког другог):

Ал на сабљи три слова ришћанска:
 Једно слово Новака ковача,
 Друго слово Вукашина Краља,
 Треће слово Краљевића Марка. —

Једно слово Свети Димитрије,
 Друго слово Свети Аранђеле,
 Треће слово Краљу Вукашине.¹

Једно слово Свети Димитрије,
 Друго слово Свети Пантелија,
 Треће слово Светитељу Ђурђе,
 Крсно име Вукашина Краља.²

Што вреди о записима, то исто вреди и о даг-мама, печатима, маркама и иницијалима на оружју.

Са оружјем је у вези и заштита од његовог дејства. Овде не мислим само на материјалну заштиту, каква је од шлемова, оклопа, штитова, панцира, већ и на мађичку, каква је од амајлија, еманлука и сличних ствари. Заједно са оружјем дошло је међу нас и знање како ћемо се од њега штитити. Ни у том погледу ми нисмо остали само на ономе што смо добијали са стране; и ту мора бити нашег приноса.

Но позајмице које су нам дошле са туђим оружјем иду још даље и још дубље. Орнаменти далеких земаља који су на оружју долазили међу нас били су од утицаја на нашу орнаментику, и то не само на оружју, но и иначе. Оружје је било највише раширени увозни и израђивани артикл. У крајевима у којима је било слободно носити га, носио га је сваки човек. Богато украшено и лепо нашарано оружје било је особито цењени накит. Много виђана и много израђивана орнаментика на оружју није могла остати без примене и на друге предмете. Ја држим да су пушке: шара, шарка, срмајлија, гранајлија и везена шишана биле не

¹ Вук С. Караџић, *С. н. пјесме*, II, стр. 333, 336.

² *Matica Hrvatska, Hrv. nar. pjesme*, II, стр. 14, 18, 21-22, 336; K. Hörmann, *Narodne pjesme*, I, стр. 180.

само образац многим мајсторима за израђивање орнамената на дрвету, кости и металу, већ и другима. Има помена да су орнаменти са оружја били образац чак и нашим везиљама. У једној старој, пре двеста година забележеној, народној песми говори сестра диздарева:

Ја Јована от давно познајем
По његовој пушки млетачкој,
Јер је она лепо навезена.
Кад сам била у Сењи робиња
С пушке сам причимала везак.¹

Посредством оружја, дакле, могли су нам долазити, одомаћивати се и развијати многи наши данашњи народни орнаменти. Због тога би било врло вредно позабавити се што детаљније и поређењем орнамената на оружју са орнаментима који су на најразличитијим предметима раширени у маси народној. Можда су са орнаментима позајмљивана чак и њихова имена. То све има да се испита и утврди.

Са оружјем су у вези и многа наша веровања и обичаји. У Горском Вијенцу говори Вукота Мрваљевић: „Не прелаз’ ми преко пушке, Бајко, но се натраг преко ње поврати”, јер се у Црној Гори „верује да пушка преко које се пријеђе, неће да пали на непријатеља, ако се опет преко ње не поврати”.² Супротно томе у Босанској Крајини „да би ловац срећан био у лову, кад пође у лов метне напуњену пушку те трудна жена пређе преко ње”.³ У Левчу Циганке празником иду из куће у кућу и просе. Ловац „напуни пушку и метне је уз кућни праг изнутра, тако да је Циганка, кад уђе у кућу мора прескочити.” Кад тако три Циганке прекораче пушку, ловац је сигуран да се

¹ Г. Геземан, *Ерлангенски рукопис*, стр. 161.

² *Горски Вијенац*, стих 959—960 и коментар Г. М. Решетара.

³ *Босанска Вила* 1888, стр. 103.

никад неће вратити из лова празних руку.¹ Негде се, да би у лову била сигурна, „пушка причешћује”, то јест кад ловац узима причешће не треба да га прогута, већ треба да га однесе кући и метне у напуњену пушку, па да је после испали. Ово се сматра за врло тежак грех, али се ипак врши.² Крајем XVIII и почетком XIX века живео је Мијак, по имену Ђурчин Кокалески, главар села Лазаропоља. Носио је између осталог и дугачак јатаган који се и сад чува у његовој породици. Њиме је он „посекао много глава и зато се и данас употребљава као лек: умије се и вода се даје да је пије онај који болује од „уплав” (страх)”. Вода од умивеног јатагана зове се „уплафна вода”.³ У народу има још врло много оваквих и сличних веровања и обичаја, који су у вези са оружјем.

Ја мислим да су заједно са оружјем у наш народ дошле и многе друге ствари. Тако су са оружјем могли доћи, па бити преведени на наш језик и неки стереотипни изрази о оружју у нашим народним песмама (Џефердаре, мој по Богу брате, немој мене с ватром преварити, за око те ни молити нећу) и нека правила и искуства што их налазимо у народним пословицама и сличне ствари у традицији и језику.

Свестраним упознавањем нашега оружја и истраживањем везе између њега и оружја земаља из којих је пореклом, као што се види, могу се разјаснити многе ствари не само наше материјалне, већ и духовне културе. Сваки прилог у том правцу нашој је науци добро дошао. Прилог Г. Ђурчића, који ми је дао повода да напишем ово неколико речи, не би требало да остане усамљен. Без таквих прилога не може се доћи до онога што је нашој науци о оружју потребно.

¹ Ловац за 1899, стр. 66.

² Ловац за 1899, стр. 66 и за 1901, стр. 202 и 203.

³ Т. Смиљанић, *Племенске одлике Мијака* (Narodna Starina 7, стр. 63).

ЉУДОЖДЕРСТВО

Има народа који поред друге хране једу и људско месо. Такав појав назват је у науци антропофагија и канибализам.¹ Канибализма је било још у време старијег каменог доба. Тада га је било и у нашој земљи, у преисторијском насељу код Крапине у Хрватској. Канибализам који је дозвољен обичајима, или је у вези са обичајима, констатован је код великог броја данашњих примитивних народа, а као религиозни или мађички обред и код многих културних. Има га, или га је било, на острвима Тихог Океана, у Аустралији, Централној Африци, Јужној и Централној Америци. Нађен је и међу различитим североамеричким Индијанцима, код извесних племена Малајског Архипелага и код неколиких племена азијског континента. Најзад, доказано је да је постојао и у многим крајевима Европе. Понекад се једе читаво тело, сем, наравно, костију, понекад само неки делови, на пример јетра и срце. Често је жртва непријатељ или члан туђег племена, али може бити и најближи сродник или саплеменик. Понекад једу тела својих рођака пошто умру, понекад убијају и једу своје

¹ Речи *канибал* (у смислу људождер) и *канибализам* (у смислу људождерство) данас се у науци највише употребљавају. Реч *канибал* (*cannibal*) изведена је од *Кариб* (*Carib*). Кад је Колумб био па Куби чуо је о *Карибима* као о људождерима. Од *Кариб*, различитом променом гласова у америчким језицима, постало је *канибал*. Име овог чудноватог људождерског народа проширено је после на све људождере, па и на крвожедне људе (*James Hastings Encyclopaedia of Religion and Ethics*, vol. III, 1910, 194)

старе људе. Понекад родитељи једу своју децу, понекад се једу кривци из сопствене заједнице. И тако даље.

Неки су мислили да је канибализам одлика извеснога, најнижега ступња људске културе, кроз коју је прошло цело човечанство, и да је, према томе, постојао и код предака свију данашњих народа, па је код већине изумро, а задржао се само код народа врло ниске културе. Противу свога тврђења изнесено је, у последње време, доста, и то врло оправданих, разлога: јер има врло примитивних народа који осећају велику одвратност према једењу људскога мяса, јер и међу најпознатијим канибалима има особа које се ужасавају од једења људског мяса, јер је канибализам много ређи међу најнижим дивљацима, него међу народима који су нешто напреднији у култури, и јер има и таквих врло примитивних народа, код којих је канибализам од скоро уведен.

Да бисмо видели да ли у нашем народу има каквих трагова, који би указивали на његов негдашњи канибализам, ми ћемо прегледати узроке из којих се он у опште јавља, па ћемо их потражити и у нашем народу. Најзад, изнећемо све што би у нашем народу потсећало на канибализам.

Канибализам може произлазити из разних узрока:

1. Понекад му је извор у оскудици у храни. На острвима Тихог Океана оскудна природа и страх од глади често наводе становнике на једење људског мяса. Нукахивани, који су јели своје непријатеље, убијене у боју, за време оскудице јели су и своје жене и децу; али само кад би на то били принуђени великом невољом. Код неких северних и западних аустралијских племена глад је била узрок те су родитељи јели чак и своју сопствену децу. Индијанци северно од Горњег Језера, кад би били потиснути од непријатеља, или кад би настала глад, бивали су принуђени да једу људско

месо. Код Ескимана на Худзонском Заливу бивало је случајева да су, за време велике оскудице, фамилије биле принуђене на канибализам, пошто би најпре појели своје псе и одело од коже.

2. Понекад је узрок канибализму у томе што се људско месо сматра као особита посластица. Има, на име, народа код којих нема оскудице у храни, па се људско месо једе просто из гурманства. Фициани, на пример, који су до скоро били најљући људождери, станују на земљишту, на коме има у изобиљу сваке врсте хране. Бразилијски канибали имају на расположењу велику количину лова и рибе. У Африци преовлађује канибализам у областима, које су добро снабдевене храном. У свима овим земљама људско се месо једе просто као изврсно јело. Највећа похвала коју Фициан може рећи о каквој посластици, то је похвала људском месу. На острвима Јужног Мора говори се да је људско месо дивна храна, много боља него свињско. Аустралијски Курнаји кажу да је бољег укуса но говеђе. Нека аустралијска племена кажу за пуначко дете да је слadak залогај, и у одсуству његове матере самовољни људи готови су да узму батине и да га убију. Извесни староседеоци Краљичине Земље убијају људе због апетита за људским месом, јер не знају за веће задовољство од једења меса од црна човека.

3. Но потреба за једењем људскога меса, било да долази од оскудице у храни, било да јој је разлог у гурманству, није једини узрок канибализму. Врло често га налазимо као израз освете. Типи на Маркиским Острвима су канибали само кад траже да задовоље жеђ за осветом над неприатељем. Самоа тврде да кад би у рату чије тело скували, то би увек било тело кога од оних неприатеља, који је познат као изазивач или као суров човек, и да се једење његовог меса сматра као врхунац мржње и освете, а не као уживање у људском месу. Оваквјх примера има и код многих других народа.

С овим је врло сродно и једење мяса он злочинаца, где је такође израз освете или казне за учињени злочин. Фицианин у освети једе чак ваши које га уједају, а кад га трн убоде, он га вади и једе. Кочин Чини изражавају најдубљу мржњу према некоме рекавши: Желео бих да се наједем његове јетре, или његовог мяса! Други народи желе да се „напију крви” својих непријатеља.

4. Идеја да је неко, пошто је поједен, уништен или да је изгубио индивидуалност, одвела је ка канибализму не само ради освете, већ и ради заштите од опасне особе после њене смрти. Међу Ботокудима ратници једу тела својих палих непријатеља у уверењу да ће тако бити сигурни од осветољубиве мржње мртвих. На Гренланду се верује да се убијени човек може осветити; освета се може отклонити само ако убица поједе комад црне цигерице убијенога. Многи канибали имају обичај да једу онај део од убијеног непријатеља, за који држе да је у њему душа, или смелост, или снага (бубрег, око, срце, мозак). Један од разлога за то може бити да га учине неспособним да и даље чини зла.

5. Једући тобожњи центар извесних особина свога непријатеља, канибал мисли не само да је лишио своју жртву тих особина, већ још и да их је себи присвојио. У многим случајевима то је главни и једини разлог канибализму. Шошон Индијанци мисле да ће бити запојени јунаштвом палог непријатеља, ако једу од његовог мяса. Међу Хуронима, ако је који непријатељ показао куражи, његово се срце испече, исече на ситне делове и даје гладним људима да једу. Становници Ропских Острва једу срце својих непријатеља, држећи да је оно центар оштроумља и куражи. Идеја о пренашању особина убијеног врло је значајна подлога канибализму у Аустралији.

6. Веровање у принцип пренашања одвело је

и ка канибализму који је у вези са људском жртвом. На Флориди људско се месо јело само од људи принесених на жртву. Исти је случај и на многим другим местима, где се од жртве или једе месо или пије крв. Жртвени облик канибализма очевидно је дошао од идеје да жртва, принесена натприродном и светом бићу, и сама постаје натприродна и света, и да се једењем од њеног меса, или пијењем од њене крви, добијају божанске особине.

7. У другим случајевима сматра се да људско месо и крв имају натприродни утицај на оне који их узимају. За аустралијске чаробнике се верује да добијају мађичку моћ тиме, што једу људско месо.

8. Негде се сматра да су људско месо и крв лековити. У Тасманији сматрала се људска крв као лековита. У Кини се срце, цигерица, жуч и крв од осуђеника употребљавају у циљу ојачања. Кад тамо кога осуде да се посече сабљом, умачу некакве кугле у крв и продају их под именом „крвави хлеб”, као лек против туберкулозе. Тертулијан прича о онима, који ради лека од епилепсије, на гладијаторским представама, са лакомошћу пију крв од криваца, убијених на арени, док још свежа тече из рана. Исто се тако у хришћанској Европи пила крв од злочинаца као лек против епилепсије, грознице и других болести. Чак до почетка XIX века делови лубање од обешењака фигурирале су међу лековима у фармаколошким делима централне Европе.

9. Веровање у чудновато дејство канибализма могло је произаћи и из мишљења да, ако се једна особа или њени делови поједу, престаје да постоји и као дух, или у сваком случају да губи снагу да чини зла. У Пруској је постојало веровање да, ако убица одсече, испече и поједе комад своје жртве, никад више неће мислити на свој злочин. На Гренланду, сродници убијене особе, кад су вр-

ло раздражени секу на комаде тело убице и поједу комад од срца или цигерице мислећи да ће тиме обезоружати његове сроднике да их нападају. У Јужној Италији је опште веровање да убица не би могао побећи, ако не окуси, или ако се не попрска крвљу своје жртве.¹

То би били у главном разлози због којих се код различитих народа канибализам могао јављати и вршити, или се још и данас врши. У нас, као што сваки зна, канибализам не постоји. По мишљењу чешког научника Г. Л. Нидерлеа претци данашњих Словена престали су бити људоджери већ у врло давна времена.² Кад би когод, данас, ма где у нашем народу, поставио директно питање: има ли људи који једу људско месо, не само да би добио негативан одговор, но би се сваки чудио таквом питању, онако од прилике, као што је био зачуђен војвода Драшко из Горскога Вијенца, кад га је млетачки дужд запитао за Бошњаке и за Арбанасе: кад ухвате Црногорца „било жива, ал' мртва у руке, хоће ли га изјест, шта ли раде?“ — па му одговорио: „Ђе изјести ако Бога знадеш! Ка ће човјек изјести човјека?“ Али, при свему томе, има извесних трагова и помена, који указују на то да ни у нас неки облици канибализма нису били непознати. Неки су од тих трагова и помена јасни, и односе се баш на наш народ, неки су у виду предања, које је, и ако се чува у нашем народу, и ако је често везано баш за наше људе, ипак могло доћи ко зна откуда, те имати своју основу ван нас.

1. Има помена да је оскудица у храни и у нас

¹ Види о свему реченоме: G. de Rialle, *De l'Anthropophagie. Etude de l'ethnologie comparée* Paris 1875; R. Andree, *Die Anthropophagie*. Leipzig 1887; P. Bergemann, *Die Verbreitung der Anthropophagie über die Erde*. Bunzlau 1893, а нарочито: E. Westermarck, *The origin and the development of the moral ideas*, vol. II, London 1917, стр. 553—581.

² Л. Нидерле, *Бытъ и култура древнихъ Славянъ*. Прага 1924, стр. 61.

доводила до канибализма. У нашим старим записима, на име, казује се како је 1690 године у Босни била таква глад да су „људи јели месо: пасје, људско и коњско и многу нечистоћу”.¹ Један босански фратар даје о томе овакве детаље: Многи свет помре од глади, народ јеђаше липову ресу, дрвену кору, винову лозу, псе и мачке. У Сарајеву поједоше деца мртву матер; у Бања Луци кога би обесили, обноћ би га гладни људи свега изели. Паша вешаше и сецијаше ускоке и рају, кога би год довели, па би и те мртваце све изели...² Да наведем још један пример, који истина није из нашега народа, али је са нашега земљишта и јасно показује како оскудица у храни нагони на једење људског меса: За време другог српско-турскога рата (1878) пође пет шест Турака из села Чипуровца, преко Бабиног Зуба, ка Пироту. Срби из околине их опколе и сатерају у једну колибу. Турци су имали добро оружје и доста барута, у Срба је било обратно. Турци убију једног Србина, а ови једног Турчина, баш пред колибом. Не смејући даље нападати, Срби позову добровољце, опколе Турке и оставе да их глад натера на предају. После неколико дана Турци се предаду. Кад су добровољци наишли, „нашли су у колиби ражањ, а онај мртви Турчин сав огуљен: све му месо скинуто с костију”. Мештани ваљда и сад знају где је, како таму кажу: „Турчин јеја (јео) Турчина”.³

2. Да је људско месо особита посластица казује једна наша народна приповетка из Скопске Црне Горе. У њој се прича како је неки човек ухватио два голуба и дао жени да зготови вечеру и како их је нашла мачка и појела. Жена се плаши да је муж због тога не туче, одсеца своје сисе и у место од голуба, од њих спреми мужу

¹ Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, бр. 5258 и 5712.

² *Гласник Земалског Музеја* XVII (1915), стр. 10.

³ М. Ђ. Милићевић, *Годишњица* IV, 238—239.

вечеру. Кад је човек почео да једе, није могао да се нахвали укусу мяса које је јео. Жена му каже у чему је ствар и, како је била маћеха мужевље деце, рече му: „Кад је (људско мясо) тако слатко хајде да закољемо твоју децу, па да их поједемо”.¹

3. На канибализам из освете над непријатељем у нас потсећају народне пословице: Жива бих га јео; Крви бих му се напио; Напио бих му се крви испод грла; Зубима бих га заклао, и сличне.

4. Једење људског мяса или пијење људске крви да би се избегла освета убијених није ми познато да се помиње у нашем народу.

5. Веровање да се особине убијеног непријатеља могу присвојити, ако се једу његови тобожњи центри, види се из народне песме Погиб Ровчанах коју је забележио Сима Милутиновић. У њој се пева како је скадарски везир на превару домамио Ровчане у Никшић, па их изненада напао, те су многи изгинули. Међу њима био је и ровачки барјактар Цоле Вучелић, који се, и ако рањен, јуначки бранио, убијајући једнога по једнога од Турака, који су долазили да га погубе. Најзад га убије из цевердара Мекић Арслан-ага, па му одсече главу и однесе везиру, који је стави на бедем од града.

Пак никшићке буле и кадуне
Довијају с' јунаке рађати,
Украдоше и Цолеву главу,
Прво вече с бедена од града,
Залуду је пред везиром стала,
Скухаше је као и говеђу,
Све се од ње јухе насркаше,
Не би л' Цола којагођ зачала,
А у турском дину и народу...¹

6. Веровање у светињу принесене људске жртве данас у нашем народу не постоји. Оно је, ако га је и било, ишчезло заједно са људским жртвама, о

¹ Светозар Томић, С. Е. Зборник, VI, 487.

² Чубро Чојковић, Црногорац, Пљванія црногорска и херцеговачка. Лајпциг 1837, стр. 247.

којима има података да их је некада било и у нас.

7. Да се једењем људскога меса или пијењем људске крви добија извесна мађичка моћ мислим да се види из тога што у Кратову, како сам приватно сазнао, онај који жели да се заштити од чини, треба да одреже комадић меса од своје пете и да поједе, па ће бити заштићен. Један ми је учитељ казивао да у западноме делу Јужне Србије секу комадиће меса од своје пете, али ми није знао рећи зашто то чине.

8. Да се данас људско месо и крв у нашем народу сматрају као лек, није ми познато. Међутим у нашим старим *Љ е к а р у ш а м а* има помена да су се костур од људске главе и крв од жене у цвету некада употребљавали као лек.¹

9. Веровање да узимање од крви убијенога онемогућава да убица буде ухваћен познато је и нашем народу. Томе у прилог наводи Г. С. Тројановић два примера. Наиме, у Срезу Масуричком кад разбојник убије кога, он лизне мало од његове крви, верујући да га у бегству „неће стићи крв” убијенога. Исто тако Црногорци, кад одрубe главу Турчину или Арнаућину, лизну крв с јатагана, држећи да им тада „неће крв сићи у ноге”.²

Сем ових главних разлога из којих се код различитих народа, па и код нас, могао канибализам јављати и вршити, код нас има и иначе неких подсећаја на једење или употребу људскога меса или других делова.

По нашем народном веровању највећа казна за некога била би кад би јео месо своје деце. Отуда и клетва: Тако своју ћецу печену не ио!³ У Г о р с к о м е В и ј е н ц у овако закилње Црногорце сердар Вукота:

¹ М. Медић, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slovena*, XV, стр. 317.

² С. Тројановић, *С. Е. Зборник* II, 111.

³ Вук С. Караџић, *Српске народне пословице*, бр. 6249.

Ко издао, браћо, те јунаке,
 Не предава пуње ни проскуре
 Него пасју вјеру вјеровао;
 Крвљу му се прелили бадњац,
 Крвљу крсно име ославио,
 Своју ћецу на њ печену ио...¹

У једној се народној песми пева како је Љутица Богдан кумовао двома кумама, од којих је једна имала деветоро мушке, а друга деветоро женске деце, па им на крштењу, подмићен од куме што је имала женску децу, променио децу. Кад је кума видела да је место мушког добила женско дете, она се врати, нађе кума и стане га проклињати за недело које је учинио.

Љуто јој се Богдан кунијаше:
 Нисам, кумо, живота ми мога!
 Нијесам ти чедо промјенио:
 Ако ми се томе не вјерујеш,
 Ја не имам од срца евлда
 Већ Божура у бешици сина,
 Ја печена изио Божура,
 Трећи данак на Васкрсеније,
 Ако сам ти чедо промјенио.

Кад је за тим Богдан отишао у лов у планину, његов се син прометне у јагње и побегне у планину. Богдан га са момцима ухвати, испече и поједе, само једну плећку понесе кући, али то није била плећка од јагњета, већ „десна Божурова рука”.²

Из освете или за казну неко може бити преварен или силом натеран да једе месо своје родбине. О овоме певају неколике наше народне песме. У песми *Женидба бан-војводе Јанка* пева се како је бан војвода Јанко запресио

¹ Стихови 2426—2431.

² Б. Петрановић, *Српске народне пјесме*, Београд 1867, стр. 40—46. Од ове песме има неколико варијаната: Вук С. Караџић, *Срп. нар. пјесме* II, 19—21; *Караџић* за 1901, стр. 171—173; Л. Николић, *Срп. нар. песме* III, 7; *Hrvatske nar. pjesme* (изд. Матице Хрватске) I (1896), стр. 139—141; Н. Беговић, *Срп. нар. пјесме* I, стр. 36—39; М. Кордунаш, *Срп. нар. пјесме*, II, стр. 40—42.

девојку у Леђану граду латинскоме, кћер леђанског краља, како ју је препросио Ковчић Мурат-бего и како је већ и свадбу углавио. Али, кад је чула за то девојка, пише бан-војводи Јанку да брзо скупи сватове и да дође по њу. Јанко тако и учини, и кад су дошли у Леђан, краљ их лепо прими и угости за читаву недељу. Најзад један од Латина позове девере (Мића и Вука Војиновиће) да отидну девојци. Кад их виде девојка она удари у плач и рече им:

Авај, рече, два ручна ђевера,
 Куда вас је нанјела несрећа
 Да данаске лудо погинете.
 Ево данас неђељица дана
 Да су дошли црни Циганини,
 Они кују гвоздене ражњеве,
 Данас ће вас оба погубити,
 Погубити, на ражањ натаћи,
 Одсјеће вам ноге до кољена,
 И бијеле руке до рамена,
 Испећ' ће вас оба на жерави,
 Шећером ће месо посипати
 И печене сватовма изнети.

Како је девојка рекла тако је и било.

Кад су ђеца већ печени били,
 Понесоше међу сватовима;
 Даше Вука Краљевићу Марку,
 Мића даше Обилић Милошу.

И сватови су јели и не слутећи да једу месо од девера. Краљевић Марко да би се осветио за неверство и за убијство девера, после тешких сметњи, уђе, крадимице, у двор краља леђанскога.

Нађе краља ће спава с краљицом,
 Између њих два близанца сина,
 Уграби им два нејака сина,
 Те им русе одсијeko главе,
 Окинуо ноге до кољена,
 А бијеле руке до лаката.
 У томе се пробудио краље,
 Виђе Марка, не виђе синове,
 Марко краљу ђецу сасијеца,
 А над краљем сабљу наклопно:

„Jeђи краље, од твоји синова
 Ка сватови од Војиновића.
 Ако ли их окушати нећеш,
 Вјера моја, тако ми помогла,
 И тебе ћу сада погубити.”
 Кад то виђе од Леђана краље,
 Инако му бити не могаше,
 Сузе рони, лудо месо гризе.
 Кад је краље зли ручак изио,
 И три чаше оцједио вина,
 Ондар Марко сабљом замануо
 Одвоји му главу од рамена...¹

У другој се народној песми казује како је мајка певала сину Тадији да нарасте па да претме цару царевину, своју дедовину, како је то цар чуо, па наредио да закољу маленог Тадију, да га испеку „као јагње младо” и како је рекао његовој мајци:

Сиди мало, малог Таде мајко,
 Па ћеш с нама сада ужинати.
 Ал повика један од јунака,
 Од јунака од војске царева:
 Не јиј меса, младог Таде мајко,
 Не јиј меса од твога Тадије.²

У неким народним песмама, у којима се износи страховити хајдучки арамилук и пустахилук, казује се како хајдуци, понекад и без икаквих разлога нагоне родитеље да једу месо своје сопствене деце. У једној песми из Пиротског Округа говори један хајдук о себи:

Многе сам мајке цвेलио,
 А једну мајку највише:
 Закла јој сина Јована,
 Натера оца да пече;
 Отац га пече и плаче:
 „Јоване, јагње ћурђевско!”
 Натера мајку да једе,
 Мајка га једе и плаче...³

¹ Вук С. Караџић, *Сри. нар. пјесме* VI, 176—184. Слично се пева још у трима народним песмама; Б. Петрановић, *Сри. нар. пјесме*, Београд 1867, стр. 647—651; 652—673; 675—692.

² В. Рајић, *Nar. blago*, Subotica 1910, стр. 91—93.

³ Влад. Р. Ђорђевић, *Списке нар. мелодије*, св. I, стр. 5.

У другој песми, из Прилепа, пева се како хајдук Корун, због тешких грехова, не може да умре, па се исповеда својој матери. Између осталогача прича како је са дружином наишао на човека и жену са малим мушким дететом.

Детето, мајко, сам га заклав,
Сам го заклав, сам го испеков.
После, мајко мори, није го сековме,
Натеравме, мајко, татка и мајка да го јаде...¹

У трећој песми, из Добра, пева се слично, само што су хајдуци учинили још веће нечовештво: натерали су оца и матер да скупе иверје, да наложе огањ, да сами дете закољу и испеку, па да га једу.²

У четвртој песми, из Водена, син се исповеда матери како су, док је био »харамија«, он и дружина нашли две младе где носе мушко дете, наредили им да га пеку и да певају, да га једу и да се смеју.³

Можда би овде спадали и примери, у којима се говори само о клању и печењу људи, али се једење њиховога мяса не спомиње. У једној нашој народној песми из Велеса пева се како су хајдуци пленили једно село и како су из њега сви побегли, сем једне богате куће, у којој је било, поред одраслих, само једно мушко дете, које су сви волели и особито неговали. У кући су хајдуцима давали све што су хтели, но они нису хтели ништа друго до дете, које пошто су узели живо су га на ражањ метнули и пекли међу два огња; отац му је ражањ окретао, мајка ватру подстицала, а стриц у кавал свирао.⁴ У другим песмама из околине Штипа се казује како Богдан војвода за девет година није никакав зулум учинио.

¹ П, Драгановъ, Македонско-славјанскии сборникъ I, С, Петербург 1894, стр. 76.

² Ibidem, стр. 78. Слична је и једна наша народна песма из околино Лерина (Известиа на Народниа Етнографски Музеи въ Софиа, 1924, год. IV, књ. I и II, стр. 43.)

³ П. Драгановъ стр. 79.

⁴ Ibidem, 174.

У десета година
 Украде Богдан, украде,
 От мајка мило детенце:
 Живо на ражањ надена,
 Прикара татко, прикара
 Да врти татко режено;
 Прикара мајка, прикара
 Да вали мајка огино;
 Прикара браћа, прикара
 Да свират браћа, да свира;
 Прикара снаји, прикара
 Да појат снаји, да појат;
 Прикара сестри, прикара
 Да играт сестри, да играт.¹

У трећој, из Прилепа, казује се како су Арнаути дошли у Маврово и како су звали Васиља ханџију да им отвори, говорећи му да су кириџије, а кад им је отворио они су му наредили:

Ја запали, Васиљ, до два огња,
 Није тебе живо ке печиме!

Он им се молио да то не чине, дајући им најпре »шиник азно«, за тим два овна, а они му одговорили:

Није овни не печиме
 Туку тебе, Васиљ, ће печиме.²

У неким се песмама чак казује како су арамије јели људско месо. У једној, из Прилепа, пева се како се болесни син, некадашњи хајдук, исповеда матери како је са дружином наишао човека и жену са дететом, па су човека заклали, а жену распорили:

А детето, мајко мори, није го заклавме,
 Го заклавме, мајко мори, после го опекоме,
 Го јадовме, мајко, мезе по ракија.³

У другој песми, из Разлога, исповеда се хајдук матери како је био у чети Руса војводе и како су,

¹ П. Михаиловъ, Български (sic) народни пѣсни отъ Македония. Соџа 1924, 219—220.

² П. Драгановъ, Македонско-словянскій сборникъ 1, 188—189.

³ *Ibidem*, 76.

између осталих чуда што су их починили, наишли на жену породиљу, па је Рус запитао: Ко је јунак над јунацима да удари дете на колац и да га испече?

Никој се, мале, не наемна,
 Пак се аз, мале, наемнах
 Та го ударих, мале, на кол,
 Да во кладох, мале, на огињо,
 Да го испека.
 А неговата мајка, мале,
 Го искарахме от огињо.
 И вати, мале, нашо Рус војвода,
 На сичките, мале дел стори,
 А ја, мале, не го јади,
 Туку си го кледи у десна пазуха.¹

У једној народној песми из околине Битоља казује се како је жена милоснику за љубав заклала своје мушко дете, које све што види казује, па кад јој је муж дошао и питао: »Где је дете?« она му је принела да једе његово месо. На то је мртво дете почело да говори:

Ој, ти, татко, мили татко,
 Не једи ми клето срце,
 Клето срце жигерите:
 Глава ми је во тенжере,
 Мрша (месо) ми је во керани
 Во керани зад бачвите.²

На Истри се, као наставак једне народне песме, прича како је неки краљ хтео да учини неверство својој жени Борни са њеном сестром Феломеном, како се ова није дала и како је краљ Филомени, да га не би жени проказала, језик извадио. Но Филомена напише сестри писмо и каже шта јој је муж хтео учинити. »А сестра Борне, за учинит мужу дешпет«, убије сина који се звао Лонферно, »пак га је пол скухала, пол спекла. Онда када је шел муж за стол обедоват«, дала му да једе од детиња меса. За тим су се обоје претворили у ла-

¹ Ibidem, 191.

² Ibidem, 59 60.

ставице и побегли кроз прозор. Од њих су проишле ластавице.¹ Ова истарска прича и сувише личи на песму о Прокли и Филомени у VII књизи Овидијевих *Метрмофоза*, те мислим да јој је отуда и порекло.

Најзад, у нашој народној традицији има још помена о канибализму. У Омољу се прича да је некад читаво било тако запустело да се за педесет година није чуо петао да кукурекне. Народ се »од турске силе«² био склонио у Немачку. Пустош је била тако велика да кад су први нови насељеници дошли у Омоље затекли су код Тршке Цркве, на сред Омоља, густ и висок луг. У сред луга опазили су дим (неки кажу »чули су пушку«), па пођу да виде ко може бити у лугу. Кад тамо, а човек заклао човека, сече с њега месо и једе. Одмах га убију, али се покају што га бар нису питали ко је и откуда је.² По једноме предању из Крњева у Смедеревској Јасеници које је забележио г. С. Д. Спасојевић, професор у Смедереву, неки човек коме се нису држала деца, реши да потражи земљу у којој нема гробља, то јест у којој се не умире. После дугог путовања дођу у некакву земљу у којој није било гробља и у њој се настане. После неког времена разболи се жена. Чују за то њихови суседи и почну их често обилазити, распитујући једнако да ли је жена умрла. Како жена није никако умирала, један од суседа изађе из стрпљења и запита човека зашто је не прикоље кад већ неће да умре, јер су, вели, жељни људскога меса. Човеку одмах буде јасно зашто у томе месту нема гробља, па исприча жени шта му је сусед рекао. Одмах за тим и човек и жена побегну одатле и врате се у место из кога су и дошли.³ У народној

¹ *Istarske narodne pjesme*, 1924, стр. 172–173,

² *Гласник Српског Географског Друштва* 1 (1912), стр. 27–28.

³ *Природа и наука*, год. II. (1929), бр. 5, стр. 100.

приповетци Дивљан прича се како су поп и ђак ишли кроз једну велику планину, па их ту ухватила ноћ. Тражећи где би преноћили, они угледају огањ у једној пећини, па се тамо и упуте. Ту нађу само једног дивљег човека с једним оком и замоле га да их прими. Он их пусти у пећину и на врата стави плочу, коју сто људи не би могли помаћи. Пошто су мало разговарали, почне их дивљан пипати иза врата, да види ко је дебљи, да би га заклао и испекао. Нашавши да је поп дебљи, убије га, натакне га на ражањ и испече га. Кад је печење било готово, дивљан зовне ђака да једе, претећи му ако не једе. Немајући куд, ђак је метао месо у уста, па га је кришом вадио и бацао у крај. Дивљан га је, међутим, нудио: »Јеђи, јер ћу и тебе сјутра овако!« Кад је дивљан заспао, ђак му забодe један шиљак у око, ослепи га, одере једну од оваца, које су биле у пећини, увуче се у њену кожу, и дивљан га, мислећи да је овца, заједно са другим овцама избаци из пећине...¹ У приповетци Башчелик прича се како је царев син, тражећи сестру, наишао »у једну пећину, у пећини гори велика ватра и ту има девет дивова, па натакли два човека те их пеку уз ватру, једног са једне, другог са друге стране, а на ватри стоји једна оранија, велика, пуна исјеченијех људи.«² У приповетци Очева заклетва казује се како је младић, тражећи сестру дошао зету и, по његову налогу, ишао да накоси сена и како је наишао на једну ћуприју, испод које је видео »где у једном казану кључа вода и у њој се кувају људске главе, а орлови одозго чупају.«³ У приповетци Опет маћеха и пасторка казује се како је нека жена натерала мужа да одведе своје двоје

¹ Вук С. Караџић, *Српске народне приповијешке*, стр. 151—154.

² *Ibidem* стр. 192.

³ *Ibidem*, стр. 91.

деце од прве жене у планину и да их тамо остави. Ту их нађу неки Чивути, па их поведу својој кући, где су имали само стару матер. Мушко дете затворе да се гоји, а женско оставе да им матер слуша. Кад се дете угоји, Чивути нареде матери да га испече, па кад се врате с посла да га поједу. Девојчица то чује, па каже брату. Баба ужари пећ и изведе дете да га метне у њу, рекавши му да седне на лопату, којом би га гурнула у пећ. Девојчица рекне баби да јој је брат још млад и неук, па не зна како треба, него нека му баба покаже. Баба, да би показала, седне на лопату, а деца је њоме гурну у пећ, те се она испече, а деца побегну.¹

Међу нашим народним приповеткама има их још са садржином у којој има помени о канибализму, али ни у њима као ни у горе наведеним, канибализам се не односи на наш народ, већ увек на дивље људе, дивове, људе далеких земаља, Чивуте и сличне. У осталом те приповетке нису ни нашега порекла. Приповетка Дивљан врло је налик на Омирово певање о Киклопу² и на приповедање из Хиљаду и једне ноћи (прво приповедање о Синбадову трећем путовању). Најзад, о истом предмету има, више или мање сродних, прича и у многих европских народа.³ Приповетка Башчелик исто тако изгледа да није наша; и она има било варијаната, било детаља у приповеткама других народа.⁴ И тко редом.

На послетку да поменем и једно народно веровање, које је можда подсећај на убијање људи ради меса. У нашем се народу верује да се опанци од људске коже не могу подерати. О томе сам, још у детињству, слушао да се овако прича: Погоди се некакав сиромашак у неког човека да га

¹ *Ibidem*, стр. 141—145.

² *Одисеја*, IX певање.

³ Т. Maretić. *Naša narodna epika*, Zagreb, 1909. 28—29.

⁴ *Archiv für slavische Philologie*, II, 614.

служи док му се не подеру опанци, које му овај буде дао. Опанци су били од човечје коже, и никако се нису могли подерати. Кад сиромашку, најзад, досади служити, он запита ђавола шта да ради. Ђаво му рекне да су то опанци од човечје коже и да се не могу поцепати док њима не стане у људску поган. Сиромашко га послуша и опанци се поцепају. Можда је и ово веровање туђинскога порекла, па је од некуда дошло међу нас.

То би били, колико је мени познато, трагови и помени канибализма у нашем народу. Они нису ни подједнако стварни, нити се у истој мери односе директно на наш народ. Најстварнији и најдиректнији помен јесте онај, који говори о канибализму из оскудице у храни; за тим они који говоре о канибализму ради освете, па ради пренашања особина убијенога на оне који једу од њиховог тела, и, најзад, ради добијања мађичке моћи и ради заштите убице. Сви остали помени или су позајмице из приповедања других народа, или се односе на друге народе, или су претерана имагинација наших певача и приповедача. Али, ма како било, неће бити без интереса да се зна све што се у нашем народу о канибализму верује и казује, па и песме, и приповетке, и веровања, ма од куда била и ма на кога се односили.

На крају напомињем да сам се у свему доведе реченоме обзирао на употребу људске крви само од убијених људи. Понекад се пије и крв од живих људи, као што је случај при побратимству, али то, на сваки начин има други значај.

КОЊ И ОРУЖЈЕ

КАО ЗНАЦИ ПОЛОЖАЈА И СТАРЕШИНСТВА

У једној нашој народној песми, у којој личности истина носе турска имена, али која нема везе са Турцима, пева се како су браћа Мујо и Алија »дивно живовали«:

Колико су дивно живовали,
Испод себе коње мијењали
И са себе свијетло оружје.¹

Шта треба да значи ово мењање коња и оружја које су браћа из милоште чинила?

Не знам да ли ћу баш погодити, али се мени чини да су коњи и оружје у овом случају представљали положај и старешинство. Да тако мислим даје ми право то што се примерима може показати, да су се у нас неки предмети сматрали као знаци положаја и старешинства. Као такви нарочито се истичу коњ и оружје. Да су се коњ и оружје, који, готово увек, иду заједно, заиста тако сматрали имамо доказе у следећем:

Кад је краљ Драгутин предавао престо и власт брату Милутину 1381 године, предао му је, између осталог, и »коња свога и оружје своје, које је сам на себи, на своме телу, носио«.² У овом случају мислим да су коњ и оружје представљали знаке краљевскога положаја. — У Душанову Законику наређује се да »кад умре властелин, коњ

¹ Вук С. Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. II, стр. 43.

² Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, стр. 26.

добри и оружје да се даду цару«,¹ што држим да значи да се коњ и оружје, као знаци властелинског положаја, врате ономе у чије су име и држани. — Под Турцима су владике као знак положаја и старешинства јахали добре коње и на њима носили »с једне стране сабљу, а с друге буздован«. ² — Кад је крајем октобра 1813 године представљен Кнез Милош новоме везиру, Сулејман Скопљак-паши, он га именована обор-кнезом Нахије Крагујевачке и Пожешке и поклони му дивнога хата и пар пиштоља сребром окованих.³ — 31. августа 1830 године наредио је Кнез Милош Суду Нахије Јагодинске да се поделе Иван Ражњанац и његов син Таса (доцније Таса Арачлија), али тако да Иван даде Таси: коња, мале пушке из појаса, једну кубурлију, један сат и све његове хаљине.⁴ Очевидно је да је оваква деоба требало да значи да Иван преда сину Таси старешинство.

Понекад се као знак положаја и старешинства јавља и само оружје без коња. Недавно је Г. Ристо Ј. Драгићевић, у чланку Црногорски гувернадур и испричао, по П. Ровинском и Л. Томановићу, како Вукан, син Ђукана Вукотића, »није хтео да прими гувернадурско звање, које му је по наследству припадало, већ га је променио за сердарство са Станом Радонићем, добивши од овога још и сто дуката, а променивши звања, променили су и ножеве: Вукотићев је био без, а Радонићев са сребрним корицама.⁵ Ножеви које су Ђукан и Стан измењали мислим да су представљали њихова звања. — Спахије у Србији сматрали

¹ Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, стр. 176.

² Вук С. Караџић, *Даница* за 1828 годину, стр. 117; М. Ђ. Милићевић, *Дођашак Поменику*, стр. 147; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 319.

³ Б. Куниберт, *Српски устанак*, стр. 53.

⁴ Архива Суда Јагодинског, акт од 31 августа 1830, № 1045, по испису Г. Е. Цветића, професора.

⁵ *Цешинје и Црна Гора*, приредило Професорско Друштво, 1927, стр. 97.

су да је сабља знак њиховог положаја. 1820 године претили су они Кнезу Милошу да ће вратити султану своје берате и сабље зато што им Кнез Милош не да да уживају приходе на које имају право. »Не паше Милош сабљу за ову земљу, него хаџија спахија«, говорили су сељаци једнога села у Београдској Нахији, незадовољан једном наредбом кнеза Милоша.¹

На основу свега реченога ја мислим да сам довољно указао на то да су коњ и оружје представљали положај и старешинство. Из тога би излазило да је мењање коња и оружја које су вршила браћа Мујо и Алија значило да су се браћа толико волела, да им је било све једно ко ће ког коња узјахати и које оружје понети, јер нису пазили на то ко је старији, ко је млађи; другим речима, нису пазили на међусобни положај и старешинство.

*

Са доведе реченим не треба мешати случајеве које ћу ниже изложити. У Херцеговини и Катунској Нахији, при деоби задруге, »оному који је био домаћин, осим простога дела, дају још штогод, као комадић земље, добра коња, пушку и тако даље. Тај вишак прежњему домаћину зову старјешинство«. Исто је тако и у Боки Которској где се најстаријем брату даје какав приличан дар, »који се у опће зове старјешинство, као на примјер, леп цевердар, добар коњ, леп виноград«.² Тај се део, по тврђењу В. Богишића, у Црној Гори зове и старешина »ваљда због тога што старији брат или члан има највише прилике да таки дар заслужи«.³

¹ М. Гавриловић, *Милош Обреновић II*, 349.

² V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u Južnih Slovena*, I. str. 335, 336.

³ В. Богишић, *Десет судских записа из Паштровића* стр. 13. (*У Архиву за правне и друштвене науке* св. 5 и 6 за 1900.)

У једној народној песми се пева како су се делила браћа Јакшићи, и како су се у свему лепо поделила, само се о мало завадила,

Да око шта, веће ни око шта,
Око врана коња и сокола;
Дмитар иште коња старјешинство,
Врана коња и сива сокола,
Богдан њему не да ни једнога.¹

Исто тако, при деоби плена, даје се нешто више онима који за плен имају највише заслуга. Тај се вишак такође зове старешинство. У једној народној песми прича старац Ђеифан:

Ја сам једном иша на Котаре.
Похарасмо, огњем попалисмо,
Поробисмо мало и велико,
И дођосмо здраво на Зечево,
Па седосмо робље дијелити:
Сваком другу по роб допануо,
Мени даше двије старјешинства.²

У другој се песми казује како су се поп Милутин, калуђер Шундић и Малиша Бућић договарали да заплене овце грађана из Крнова и како су писмом позвали Мркоја сердара из Повија да покупи момке Повијане и Стубичане, да изађе с њима на Сливје Никшићско и да Сливје чува од грађана.

Удрићемо на градску планину,
Страх је мене и бојим се љуто
Да ме не би претекли грађани;
Ако би ми Бог и срећа дала,
Те би градске плијенио овце,
Добар ћу ти дио оставити
Како моме најбољему другу,
Још сувише тебе старјешинство.³

У трећој се песми прича како је крчмарица Мара спазила из далека Краљевића Андрију и како је рекла тридесеторици хајдука који су били код ње у крчми:

¹ Вук С. Караџић, *Српске народне пјесме*, II, 617.

² Ч. Чојковић, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*. Лајпциг 1837, стр. 229.

³ Вук С. Караџић, *С. н. пјесме*, књ. IV, 384.

Чујете ли, тридесет хајдука,
 Ев' одовуд једно момче младо,
 На глави му перје позлаћено,
 Дајте мени перје, старјешинство,
 Чинићу ви да га погубите.¹

У свима овим случајевима мислим да реч старешинство, не значи положај, већ само вишак при деоби, као пажњу према старешини, или према ономе који при плену има највише заслуга.

*

Као знаци положаја и старешинства коњ и оружје су у исто време и знаци части. Ко дирне у њих, дирнуо је у част њиховог притежаоца. Кад је Краљевић Марко видео да ће умрети побринуо се да знаци његове части, после његове смрти, не буду осрамоћени. Због тога »сабљом шарцу одсијече главу да му шарац Турком не допадне, да Турцима не чини измета«; »бритку сабљу преби на четворо да му сабља Турком не допадне, да се Турци њоме не поносе«; »бојно копље преби на седморо, па га баци у јелове гране«; перни пуздован »баци с Урвине планине, а у сиње, у дебело море«.² Овде мислим да спада и следећи пример. Кад су у јуну 1805 године Срби опсађивали Ужице, изађе из града двадесет стараца да преговара са српским старешинама. Срби су захтевали од Турака да истерају из града Омер-агу нишкога, Бегу Новљанина, Фочића Осман-агу и њихову војску, да даду педесет хиљада гроша да се подели војсци и да доведу осамдесет добрих коња да попуне број оних који су испропадали. Турци најзад на то пристану. При деоби коња старешине даду проти Матији »једнога врло добра хата, под добрим такумом и рахтом«, но он не хте њега, већ тражи »онога хата кога је Осман-ага Фочић дојашио у Ужице«, јер је Осман-агин брат, Фочић Мехмед-ага, кад је посекао протиног оца одвео његовог хата.

¹ Ч. Чокојвић, Пљванія, стр. 9,

² Вук С. Карачић, С. н. пјесме II, 433; Ч. Чојковић, Пљванія 231; М. Кордунаш, С. н. пјесме II, 209.

И ако су говорили људи да је овај хат бољи од Фочићевог, прота остане при своме и запрети да ће сад дићи војску, ударити сам на град, узети га и Фочића погубити. Кад се већ није имало куд, »Фочић се заплаче, пољуби хата у чело и преда га момцима да га воде«.¹ Очеvidно је да је прота одузимајући коња од Фочића хтео да му дарне у част, да га унизи.

Због тога што коњ и оружје значе част, често је са њима у вези и жена, која не значи ни положај ни звање, већ само част, у коју нико не сме дирати. Турски цар Мемед тражи од Пријезде, војводе сталаћке, да му пошље сабљу, коња и жеху. Знајући да то значи и одузимање части, коњу одсече главу да га »турски цар не јаше«, сабљу сломи да је »турски цар не паше«, а са женом која воли с њиме »часно погинути, нег' љубити на срамоту Турке« скочи у Мораву.² — Народна пословица: »Жену, пушку и коња може човек показати, али у наточ не давати« мислим да води порекло из таквога схватања.

Као знаке части сматрали су коња и оружје и Турци. Због тога су привилегију на њу задржавали само за себе; раји је нису допуштали. Вук Караџић прича како »сабље раји нипошто није слободно носити; пиштољи и дуге пушке и велики ножеви истина допуштају се, само да нису оковани сребром и онако лијепи и наочни као у Турака, али опет, кад се дође у град или варош, или се у селу изађе пред господу турску, ваља дугу пушку и велики нож оставити, а пиштоље за леђа гурнути или гуњем заклонити«. Сем тога раја не само »не смије кроз град или кроз варош јахати, него и у пољу кад сретне Турчина ваља да сјаше, или да пита је ли слободно јахати«.³ Кад Фочић

¹ Прота Матија, *Мемоари*, 218,

² Вук С. Караџић, *С. н. цјесме*, II, 496—497.

³ Вук С. Караџић, *Даница* за 1827, 88; О. Пирх, *Путовање по Србији*, 125; Б. Куниберт, *Српски уштанак*, 3; М. Ђ.

Мехмед-ага набраја како се Бирчанин Илија »врло посилио«, он наводи како чини оно што не би требало да чини, то јест »кудгођ иде све крата јаше« и »буздован о ункашу носи«, а кад доноси порезу, »под оружјем на диван изађе«. ¹

Кад смо већ ту да поменемо само још нешто. Интересантно је да је коњ био знак звања и код наших свештеника. Уз коња су, у место оружја, ишле свештеничке књиге или што друго од свештеничких ствари. Деклараторијом од 16 јула 1779 године забрањује се у Карловачкој Митрополији »онај зли обичај, по којему удовицама поповским сад коња, сад пак књиге умершега мужа њенога, под именом опела узете бише«. ² Текст није јасан; не каже се ко је узимао коња и књиге »под именом опела«. Али из онога што ћемо даље навести види се да су их узимали владике, који су и давали свештеницима положаје и звања. У Србији, вели Вук Караџић, »кад поп умре, његов коњ, као и петрахилъ и крст припадају владици«. ³ Па чак и после ослобођења Србије, под Кнезом Милошем, постојао је обичај да владике узимају после смрти свештеника »њихове црквене књиге, њихове свештеничке хаљине, или личне хаљине, као и њихова коња«, и то и »онда када би покојник оста- вио породицу у сиротињи«. ⁴ У нашим крајевима под Турцима овај се обичај одржао још дуже. По усменом саопштењу Г. Др. Ј. Х. Васиљевића, скоп-

Милићевић, *Кнежевина Србија*, 529; А. А. Paton *Servia*, 198; *Српско-далмашински Магазин* за 1851, стр. 25.

¹ Вук С. Караџић, *С. н, пјесме* IV, 126.

² *Гласник Српског Ученог Друштва*, друго одељ. књ, V, стр. 481,

³ Вук С. Караџић, *Даница* за 1827, 118.

⁴ Б. Куниберт, *Историја српскога ушанка*, стр. 162; М. Гавриловић, *Милош Обреновић*. II, 666.

ски митрополит Пајсије узео је од наследника старога кумановскога проте и иконома, Димитрија Младеновића, после његове смрти, коња (бинека), ћурак и један скупоцени чибук, наводећи да је то његово право као владике.

ОБЈАШЊЕЊЕ НЕКОЛИКИХ НАРОДНИХ ПОСЛОВИЦА

1. НЕ ЖЕНИ СЕ САПУНАР

Међу пословицама, које је Вуку С. Караџићу послао Сима М. Богдановић, налази се пословица: »Не жени се сапунар (не треба дакле да више од једне свијеће гори)«. Поред ње је оваква белешка: »Ову сам пословицу чуо у Глини, али не могох дознати како је постала. А обично је рекну као укор ономе ко двије три свијеће без потребе упали.«¹

У Алексинцу и Соко Бањи каже се »као укор ономе ко двије три свијеће без потребе упали«: »Није ти отац мумџија«. Мумџија је турска реч и значи: мајстор што гради свеће. Пословица, дакле, из Алексинца и Соко Бање, значила би: Што трошиш толике свеће, није ти отац мајстор од свећа, немаш их на расположењу колико их хоћеш.

У нашим варошима су мумџије у исто време били и сапунџије (сапунари). То је био управо један исти занат. Исто је тако било свуда по нашим земљама. У Загребу, у средњем веку, »сапунари радили су простији сапун и лијевали лојане свијеће.«² Пословица у Вука би, према томе, значила: Што трошиш толике свеће, не жени се сапунар (мајстор од свећа), те да не жали што му се свеће троше?

¹ Вук С. Караџић, *Списке народне пословице*, Београд, 1900, бр. 7612.

² *Rad*, 176, стр. 179.

2. НИ У ТИКВИ СУДА НИ У ВЛАХУ ДРУГА

Међу пословицама које је скупио Вук С. Караџић налази се и: »Ни у тикви суда, ни у Влаху друга«. ¹ Она се, данас, употребљава као карактеристика Влаха (Румуна). Са извесним оградама и Вук каже да Срби употребљавају ову пословицу »за праве Влахе«. Као српску пословицу, која се односи на Румуне, схватили су је и Румуни и унели су је, као такву, у свој велики Зборник Пословица, у коме су поред румунских и све туђе, које се одnose на њих.

Међутим, ова се пословица првобитно није односила на Румуне. То ће бити јасно, чим објаснимо шта у њој значи реч В л а х. Не упуштајући се у компликовано питање о пореклу речи В л а х, што нам овде није ни потребно, задржаћемо се само на њеном значењу у нас.

Од XII до XV века, то јест од пропасти наше самосталности, реч В л а х у нас је означавала не само човека романске народности, него и свакога онога коме је сточарство било главно занимање. ² Турци су, у западним нашим крајевима, проширили име Влах и на Србе. Путописац Бенедикт Курпешкић, који је 1530 године прошао кроз Босну, вели да је у њој нашао „три народности и три вере: прво су стари Бошњаци, који су римско-хришћанске вере..., други су Срби (Surffen), које зову В л а с и м а... а вере су Св. Павла (православне)..., трећи су народ прави Турци, који су војници и чиновници, а владају сасвим тирански обема горе поменутих племенима”. ³ Именом Власи називани су и Срби, емигранти из Босне у Хрватску. У писму цара Фердинанда I, од 6 новембра 1538 године, хрватском бану Петру Кеглевићу, каже се

¹ Вук С. Караџић, *Српске народне пословице*, бр. 4408

² Рад. М. Грујић, *Апологија Српског Народа у Хрватској и Славонији*, Н. Сад 1909, стр. 48; С. Jireček *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien* III, Wien 1914. p. 69.

³ *Rad*, књ. 56, стр. 162.

како му је јављено „да су капетани и војводе Ра-шана или Срба и Влаха, који се обично Србима зову”, са својим присталицама и потчињенима, срећно „прешли из Турске у Хрватску” („...capitanei et waywode Rasciani sive Sirviani atque Valachi, quos vulgo Zrbscky vocant...”). Од тога доба има пуно споменика, у којима се помињу: „Valacchi sive Rasciani”, „Rasciani sive Valachi”, „Morlachi o Serviani”, „Valachi sive Rasciani vel ut verius dicam Serviani”.¹ У расправи митрополита Стевана Стратимировића „О Власима”, из 1806, вели се да римокатолици у Хрватској и Славонији име Влаха „Славонцима и Србима који су источне, наше, вере с презрењем придају”, и да „исто тако и Турци у Босни и Србији сваког хришћанина Босанца и Србина Влахом називају”.² При крају XVIII века забележио је Стефан Ференчевић, свештеник сомборски, пословицу: „У крају се Власи даве”. Уз њу је дао овакво објашњење: „Тако се н а м а Србљем поношавају иноверци с нама живећи, што сваки посао добро почнемо, а зло свршимо, као да initium a ne finis coronat opus”.³

Да се име Влаха односи на Србе имамо пуно доказа у самога Вука С. Караџића. „Кад су Србљи први пут дошли на Шабац (1804), онда су турске жене у Шапцу пјевале:

„Подигло се неколико Влaha,
И понело у тиквици праха.”⁴

„Кад су Турци чули да пуцају топови на Љубићу, вели на другом месту Вук, изнајпре нису веровали да су то прави топови, него су мислили да су Срби начинили од дрвета као ступе, те их плаше и за то

¹ Рад. М. Грујић, *Апологија*, стр. 55 и даље; Вас. Ђерић, *О српском имену по западним крајевима нашег народа*, Београд 1914, стр. 49 и даље.

² *Летопис Матице Српске*, књ. 228, стр. 119,

³ Додатак к числу 83 *Новина Србских* за 1818, стр. 654.

⁴ Вук С. Караџић, *Српске народне пјесме IV* (1896), стр. 135.

су говорили: Не превари, В'л а х о, не.«¹ У „Српском Рјечнику“, код речи В л а х, има Вук овакво објашњење: „Срби закона турскога, у Босни и Херцеговини, тако и они закона римскога, како у Босни и Херцеговини, тако и у царству аустрискоме, изван Далмације, зову, и то као за поругу, браћу своју закона грчкога.“ Код речи В л а с и ћ и, вели Вук да у Дубровнику тако „зову људе закона грчкога“.² Код речи Т у р к о в л а х вели да се „тако зове (особито у Далмацији) Влах (православни Србин) из Турске, за разлику од оних из ћесарске“.

Најзад се име Влах у смислу Србин види и из неких пословица Вукове збирке. Уз пословицу „Власи као ораси“ има Вук овакво објашњење: „Ага један дође на крсно име код Србина, и у вријеме јела упита: Могу ли, В л а ш е, пити у здравље твоје и твојијех Влаха? Србин: Можеш, ага. Турчин: Здрав си, домаћине! У здравље твоје и твоје браће Влаха: Власи ка ораси, ораси ка лешници...“ Уз пословицу: „Не зна пијан Влах шта је гладан Турчин“ Вук је забележио: „Приповиједа се како је гладан Турчин дошао негђе пред српску кућу и сјахавши с коња повикао домаћину који је пијан пред кућом ђељао држалицу за будак: „Држи море коња па вичи В л а х и њ у нека мијеси погачу и куха цицвару и пече кокош.“ Па онда отиде у кућу. Пошто у кући мало посједи и види да нити ко долази ни се шта готови, изиђе опет на поље и видећи да му коњ стоји ђе га је и оставио, а Србин једнако ђеље држалицу, он не знајући да је Србин пијан, сврне лулу, па њега камишем преко леђа, а Србин држалицом иза врата па и другом, и да не дотрче жене те га отму, мало га не убије“.³

¹ Вук С. Караџић, *Историски и етнографски списи*, 1, 152.

² В. исто објашњење речи Влах и у Вуковим *Српским народним пјесмама* I, (државно издање), стр. 3, напомена 5.

³ Вук С. Караџић, *Срп. н. пословице*, бр. 681, 3878. Види и В. С. Караџић, *Срп. нар. приповијешке*, стр. 311.

Из свега реченога мислим да је јасно да је име Влах у место Србин, нарочито „с презирањем” и „као за поругу”, врло обично. Оно што није јасно то је да се пословица „Ни у тикви суда, ни у Влаху друга” односи на Србе, а не на праве Влахе. За ово, међутим, има позитивних и директних доказа. Вук у објашњењу ове пословице вели: „Овако говоре не само Срби за праве Влахе, него и Турци за Србе, а и Срби римскога закона за своју браћу грчкога закона”. Сем тога, има једна пословица, која је забележена много пре Вука, још 1697 године, из које се, сасвим јасно, види да је у нашој пословици име Влах потпуно у место имена Србин. Она гласи: »Ни тиква суд, ни Србљин друг«. ¹

У збирци Јована Мушкатиновића има пословица: »Ни у тикви суда, ни у непостојану друга«, ² у којој, као што се види, на место Србин, односно Влах, стоји непостојан (човек). Значење је и у Вуковој и у Мушкатиновићевој скоро исто. Међутим Вук, који је знао за Мушкатиновићеву пословицу, каже да је „друкчије никад није чуо” него онако како ју је забележио. Мушкатиновић је по свој прилици или пословицу чуо са Србин или је знао да Влах у њој значи што и Србин, па је хтео да одбрани Србина од онога чиме га пословица карактерише. Да је реч непостојан унесена у пословицу, види се и по томе што то није народна реч, већ „по свој прилици прије ће бити руска него права словенска«, како вели Вук у предговору Новог Завјета. ³ Према томе остаје јасно да су Турци, из извесних разлога, окарактерисали Србе као несигурне, непоуздане и, ако хоћете, непостојане. Зашто су то учинили,

¹ Gj. Daničić, *Poslovice*, Zagreb 1871, стр. 80, бр. 2962.

² Ј. Мушкатиновић, *Причше илиши по простому пословице*. Друго издање. Будим 1807, стр. 93.

³ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, na svijet izdaje Jugoslovenska Akademija, код речи *nepostojan*.

сасвим је друго питање. Одговор на њега имамо у националној борби и антагонизму српскога и турскога народа, после турских освајања српских земаља.

Две друштвене заједнице, биле оне две породице, два села, два браства, два племена, или две народности, увек нађу шта ће једна другој да за мере и „као за поругу“ да кажу. „Руга се комшија комшији, село селу, вилајет вилајету и сви народи један другому“, врло згодно каже Доситеј Обрадовић.¹ У том погледу није могло бити изузетака ни између чисто српских заједница. За то има врло много примера.² Нарочито није могло бити између српских и туђинских заједница. И за то има многобројних примера. Специјално за Србе и Турке и за њихове односе било је пуно разлога да говоре једни о другима „као за поругу«. То су била два потпуно различита народа са два различита порекла, двама религијама, двама прошлостима, двама културама, двојаким погледима на свет и, што је главно, један са правима господара, други без права, готово роб. И они су рекли пуно ствари једни на рачун других. И зато има пуно примера, и у литератури и у традицији. Између осталог, рекли су једни о другима да су не поуздани. То су рекли не само Турци за Србе у пословицама: „Ни у тикви суда, ни у Влаху друга“, „С Влахом до по здиле, а од по с њом у главу“ (Код ове пословице вели Вук: „Гледај: Ни у тикви суда, ни у Влаху друга), „Једнога Влаха посади за сто, другога метни под сто, што ти мисли онај под столом, то ти мисли онај за столом,“ — већ и Срби за Турке: „Ни у Турчина вјере, ни у Жуђела мјере,“

¹ Дела Доситеја Обрадовића, Београд, 1911, стр. 192.

² Вук С. Караџић, *Пословице* стр. 492—493. М. Ђ. Милићевић *Кнежевина Србија*, стр. 119—120, 125, 217; К. Поповић, *Пуш лицејских пиштоља*, Београд 1867, стр. 144; *Браство III*, 247; *Zbornik za narodni život Južnih Slovena XI*, 138—141 и т. д.

„Тко се у Османлију узда, штапом се на воду на-слања”,¹ „У Турчина вјера на кољену” (са објашњењем: Не можеш му се ослонити на вјеру и на ријеч), „У Турчина и у змије љуте, у њих никад тврде вјере нема”.²

Да Срби према Турцима и Турци преба Србима, не само изгледају, но и да буду непоуздани, било је стварних разлога, које, мислим, није потребно наводити.

3. НОСИТИ ГЛАВУ У ТОРБУ

У једној збирци наших народних пословица из XVII и прве половине XVIII века налази се пословица „Носи главу у торби”.³ У Вуковој збирци су две сличне: „Глава му је у торби” и „Метнути главу у торбу”.⁴ Код друге има Вук као објашњење: „Прегорети свој живот”. У Љубушака су такође две пословице: „Метнуо је главу у торбу” и „Носи главу у торби”.⁵ У великом „Рјечнику hrvatskog ili srpskog jezika” Југословенске Академије код речи *glava* објашњено је значење „глава у торби”. Ту се вели „Метафорички се каже да је коме глава у торби кад му је живот на погибли, те као да му је глава већ одсјечена”. Ту се наводе сем прве пословице из Вука, још и примери: „Носим главу у торби” (из 1678 године); „Главу у шаци држати, главу у торбицу свити” (из 1808), са објашњењем „*vitam exponere, in periculo vitae versari*”; „Волим махнут преко горе црне, а у торби главу преносити”.

Пословицама је, дакле, значење сасвим јасно. Оно што није јасно, то је откуда им је дошло

¹ Gј. Daničić, *Poslovice*, 2971, 3426.

² Вук С. Караџић, *С. н. пословице* бр. 6864, 6865.

³ Gј. Daničić, *Poslovice* бр. 3168.

⁴ Вук С. Караџић, *Срп. нар. пословице*, Београд, 1900, бр. 773 и 3429.

⁵ Мехмед-бег Капетановић Љубушак, *Народно благо*. Сарајево, 1888, стр. 97 и 127.

такво значење. Сима Милутиновић прича како је, с пролећа 1815 године, један гаваз Сулејман-паше, везира београдског, био одређен да кнезу Милошу, који се налазио у београдском граду, као у шали, покаже одсечену главу Станоја Главаша и „да му каже да је не само Главашева глава донесена, него да је ред од сад и на његову дошао, на које му Милош, проза смијех, одговори да је он своју, давно, метнуо у торбу, и већ неколико времена туђу, на својему рамену, носи”.¹ Слично исту ствар прича и Вук Караџић, само што он вели да је Милош рекао: „Вала ја сам моју главу још одавно бац о у т о р б у и сад већ туђу носим”.² Исту ствар прича слично и Б. Куниберт. Он вели да је Милош рекао: „Одавно је моја глава у з о б н и ц и, ова коју носим није моја: има много година, како сам је ја жртвовао”.³ Пишући на страном (француском) језику и за странце, он је морао објаснити шта значи „одавно је моја глава у зобници”, иначе им ствар не би била јасна. Он је то учинио у напомени испод текста. У томе објашњењу налазимо и ми разјашњења откуда је дошло да „глава у торби” значи живот у опасности”. Куниберт, наиме, вели: „Турци бацају главу погубљенога у зобницу, да би је однели до места, где треба да буде изложена. Отуда пословица: Глава тога и тога није далеко од зобнице”.

Ја немам при руци оригинал књиге Б. Куниберта, већ се служим преводом пок. М. Р. Веснића, али ми се чини да је Куниберт сувише слободно превео српску пословицу. Но то ништа не смета да се види откуда је пословица „Глава му је у торби” добила своје значење.

¹ С. Милутиновић, *Историја Србије*, Београд 1888. с. 117.

² Вук С. Караџић, *Скупљени историјски и етнографски списи*, I, стр. 142.

³ Б. Куниберт, *Српски устанак и прва влада Кнеза Милоша*, Београд 1901, 67.

Изгледа да је и иначе одсечена људска глава ношена у торби. За време устанка у Босни 1875 године „кад би поједини усташа убио појединог непријатеља, одсјекао би му главу, па је носио у торби, да је покаже своме војводи”.¹

Са пословицом „Носити главу у торби” нема никакве везе пословица — „Као да му је торба на глави” (тако не види).² Она је постала из сасвим других разлога. Разбојници и зли људи кад упадну у чију кућу, ноћу, гледају да у мраку намакну домаћину (и ако треба још коме у кући) на главу торбу или врећу, коју му привезу око врата, па тек онда пале светлост и траже оно што желе однети. Иако гори светлост нападути, кроз торбу, не може видети ко су разбојници и не може их тужити.

4. КОЛИКИ СИ, А НИСИ КРШТЕН

Ове пословице у Вуковој збирци нема. Колико је мени познато, нема је ни у другима. Међутим она није тако необична и чује се доста често. Значење јој је: „Колики си, а немаш памети”, „Колики си, а не умеш да мислиш”. Откуда јој је овако значење, није јасно.

Вук има једну сасвим другојачу пословицу, али јој је, држим, значење исто. Њезин коментар, мислим, да донекле може да послужи и као објашњење ове пословице. Она гласи: „Колики си велики, а гаће немаш”. Коментар јој је: „Матор си човек, а немаш памети. Ђеца, по селима, обично не облаче гаће до 6 до 7 година (док их не могу сама дријешити и свезати), па кад их обуку више их не остављају...”³ Пословица би дакле значила:

¹ М. Gjurgjević, *Memoari sa Balkana*, Serajevo 1910, str. 101.

² Вук С. Караџић, *С. н. пословице*, бр. 2460.

³ Вук С. Караџић, *С. н. пословице*, бр. 2750. Исто значење има и пословица: „Није сваки човек који гаће носи“ (Вук,

Матор си човек, а говориш, или радиш, као да си дете, као да још гађа ниси понео.

У старија времена, у нас нарочито по селима, где су свештеници били ретки, деца су доцкан крштавана. Изгледа да се ни тамо, где свештеници нису били ретки, није много журило са крштењем. Ускоци у Словеначкој крштавали су децу тек кад поодрасту.¹ Рада Мишковића из Црнице у Гацку довели су од оваца силом и крстили. За време крштења је стајао, јер је био велики, те га кум није могао држати. Родитељи га нису хтели крстити, јер им се деца нису држала.² На седници Београдског Сабора од 3 јуна (23 маја) 1730 године, одлучено је да „ниједно дете не сме дуже остати некрштено од осам дана. Отац или кум, који би ову заповест прекршио, да се строго казни”.³ 2 марта 1836 године, № 64, наредио је епископ тимочки, Доситеј Новаковић, да свештеници не допуштају да деца умиру некрштена, као што се то често у његовој епархији дешава.⁴

Да ове одлуке нису потицале отуда, што су деца само неко кратко време остајала некрштена види се из следећег: Ђорђе Венелин, који је у првој половини XIX века путовао по Бугарској, тврди како је, тамо, у то доба, било мало свештеника, те је било младића од седамнаест и од двадесет година, који још нису били крштени.⁵ У Кучима „свештеника понекад годинама није било, те су деца остајала некрштена, догод не би какав ка-

Посл. 4248). Види и V. Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u J. Slovena*, стр. 293.

¹ J. Мал, *Српски Етнографски Зборник*, XXX, стр. 189.

² С. Р. Делић, *Гласник Земалског Музеја XVIII* (1906) стр. 515.

³ *Гласник II одељења*, књ. IV, стр. 51.

⁴ Акт у Архиви Неготинског Протопрезвитеријата.

⁵ J. Венелин, *Заради возбуждење новоблгарској словесности*, превелъ М. Кифаловъ Тетевенецъ, Букурешт 1842, стр. 33.

луђер наишао да купи милостињу”.¹ У Плавско-Гусињској Области прича се да су пре триста година остали без попова, па да су због тога „дјеца расла некрштена”. Било их је некрштене и од дванаест година.² Горани код Призрена, пре но што су прешли у ислам имали су грдну оскудицу у свештеницима. Код њих је „бивало да су деца већ и одила и говорила некрштена, и довикивала једно другоме: „Ајде, дошао поп да нас крсти!”³ У Омољу се са крштењем деце ни дањ дањи не жури. Дете се одмах крштава само ако је болесно те је опасност да не умре некрштено, иначе се са крштењем одуговлачи, по шест, дванаест и више месеца. Ја имам у својим белешкама из Омоља забележени пример да је једно дете из села Јошанице (Михаило С. Миловановић) крштено тек као ђак I разреда основне школе. Има случајева да су, тамо, деца још доцније крштавана. У старије доба, по казивању старијих људи, оваквих је случајева било много више. И сад би их било више, но што их има, да их црквене власти не забрањују.

Према томе значење би наше пословице било: „Колики си, а говориш као да још ниси крштен, као да си дете”.

Исти је коментар, наравно, и пословици: „Јеси ли крштен?” Она значи: „Јеси ли прешао доба, кад се деца крштавају, кад тако лудо говориш?”

¹ Ј. Ердељановић, *Кучи* (Срп. Етнографски Зборник, IV, стр. 67). Види и Миљанов, *Племя Кучи* 117—118.

² А. Јовићевић, *Плавско-Гусињска Област* (Срп. Етнографски Зборник XXI, 430).

³ Бр. Ђ. Нушић, *С Косова на Сиње Море*, 39.

ЊЕГОШ И НАРОДНЕ ПОСЛОВИЦЕ

Његош, као што је познато, има масу песама које се врло мало разликују, или се нимало не разликују, од народних. У том погледу довољно је поменути Чардак Алексића, Кулу Ђуришића и, нарочито, Огледало Српско. Осим тога, он има и других, а то су баш његова главна дела, које имају карактер уметничке поезије: Горски Вијенац, Лажни Цар Шћепан Мали, Слободијада; али су и оне препуне елементима народне поезије. Сам предмет тих његових песама узет је више из традиције него из историје. Па ни то није све. Оне просто кипте од множине других народних елемената: обичаја, веровања и традиције. Примери су за то многобројни.

У Његошевој поезији налазимо врло много народних обичаја или алузија на њих: играње града, грабљење капица, дизање проклете гомиле, побратимство, давање вере до растанка, мирење крви, отварање књиге на пророке, вођење у манастире, читање масла и бденија, изгоњење ђавола, куцање ускршњим јајима („Јаје здраво добије сломљено”), стрижење или расплетање косе од жалости, кумство, слање фишека као одговор, азил, битка петлова, ношење крста, машкаре, освета, каменовање, кување жита мртвима, бадњидански и божићни обичаји, и тако даље.

Исто тако, у његовој поезији има врло много народнога веровања: да не треба убити кукавицу и ласицу, да кад коме улети мува у нос — имаће штету, да кад сврбе дланови — биће добити, да кад

лево уво запоје — доћи ће весео глас, да кад гачу гаврани — биће мяса (људскога), да не ваља прелазити преко пушке, да Турци смрде некршћу, да појас помаже противу море, да несаница показује да су злотвори у близини; даље веровања: у оба света, вештице, рогуше, ђаволе, мађије, сугребе, снове, урске, ведогоње, море, пророчице, запис противу пушке, и тако даље.

Нарочито је у Његошевој поезији честа народна традиција, она коју после пропасти „сташе оци, тужне мајке, својој ћеци казивати, ка' су пређе њини претци у слободи уживали..." Из ње је узето све што је речено о Обилићу, Топлици, Косанчићу, Бранковићу, Југовићима, Скендер-бегу, Иван-бегу, Станиши Иванбеговићу, Гергелез Алији, Старини Новаку, Страхинићу, Рељи Крилатици, Момчилу, и тако даље. Из ње су узете алузије на Косовску Битку, постанак ускока и сличне догађаје. Из ње су узимани поједини детаљи: „То је прича народња о Марку" (то јест да из суве дреновине исцеди воде). Према њој су испевани, или још боље, из ње су препевани или пренесени многи стихови Његошевих песама: „Колико је мора и приморја, — Равне Босне и Херцеговине;" — "По-пијева танко гласовито"; — „Похарали варош Подгорицу" (према народним стиховима: Састало се неколико Влаха — И понело у тиквици праха, — Похараше варош Ђаковицу); А у руке Мандушића Вука — биће свака пушка убојита" (према народним стиховима:

А за Бога, побратиме Марко,
 Је л' оваке у свијету ђорде,
 Има л' боље, има ли острије?
 То жâ Марку у свијету било,
 Побратиму своме говорио:
 Срамота се фалит', побратиме,
 Свака ј' добра кад је у јунака
 Тек од кад је узео у руке...)¹

¹ Чубро Чојковић, Црногорац, *Пѣванія црногорска и херцеговачка*, Лајпциг, 1837, 137.

Покајнице у Његоша испеване су у облику народних покајница.

У Његошевој поезији има и елемената народних приповедака:

А ево смо као оно миши,
 Те за мачку звоно приправљају...
 Сад ми пада на ум она прича,
 Кад онога из јаме вадише:
 По му лица црно по бијело...
 А ево се, људи, окупљамо
 Ка сватови пјани, што се прича...
 Почеше се шалит, ка умију.
 Како су им неки од старијих
 Оградили негђе воденицу,
 Ђе нити је сплаке ни потока,
 Кад пригради, спази се за воду...
 Трагови су многи до пећине...

Све су ово познате народне приповетке, или алузије на њих.

Најзад, Његош је у своју поезију унео и народне пословице. Примери су за то многобројни. При употреби народних пословица он је различито поступао.

Неке је пословице употребио онакве као што су, не променивши их ни за једно слово: „На муци се познају јунаци”; „Тешко земљи куда војска прође”.

Неке је мењао, што му је то било потребно ради стиха, или иначе, што их је рђаво од народа запамтио (а можда их је и чуо у облику у коме их је употребио): „Млијеко их српско разгубало” (Тако ме не разгубао твој хлеб); „И да Бог да траг нам се затро” (Траг му се по трагу сметнуо); „Ко разгађа, у нас не погађа” (Ко разгађа, не погађа); „Ко се топи, хвата се за пјену” (Тко се топи, и пјене се хита. Утопљених и пјене се хвата); „Што се мрчи кад ковати нећеш” (Или куј, ил' не мрчи гађа); „Врана врани очи не извади” (Врана врани очију не вади); „Старо дрво сломи, не исправи” (Старо дрво мучно је исправити); „Ко ће боље, широко му поље” (Ко зна боље, широко му поље);

„Но се држи све једнога пута — Ка пјан плота када се прихвати” (Држи се (кога или чега) као пијан плота); „Траг се његов грдни ископао, — Како што је шареним коњима” (Тако ми се траг по трагу не ископао, као и шаренијем коњима); „Крвљу крсно име прославио” (Тако ми се вино на крсно име у крв не прометнуло); „У њиву му сјеме скаменило, — У жене му ћецу скаменило” (Тако ми се не закаменило дијете у жени, теле у крави, јагње у овци, свако сјеме у баштини и дух у костима. Тако ми се свака работа не закаменила као станац); „Часне poste за пса испостио” (Тако ове poste за пса не испостио); „За његовим трагом покајнице — Све кукале, довијек лагале” (Тако покајнице за мнош до вијека не лагале); „Своју ћецу на њ’ печену ио” (Тако своју ћецу печену не ио); „Него пасју вјеру вјеровао” (Тако турску вјеру не вјеровао. Тако чифутску вјеру не вјеровао); „Ја у врећи мачка не купујем” (Не купује се мачка у врећи); „Чеса није, ни цар јест’ не може” (Чега није, ни цар не ије); „Ко се хвали, тај сам себе квари” (Ко се хвали, сам се квари); „Кажу: нема смрти без суђења” (Нема смрти без суђена дана); „Од добра се још бјежало није” (Нико од добра не бежи); „Трн у здраву ногу забадате” (Забада трн у здраву ногу); „Гора с гором састат се не може, — Али човјек може са човјеком” (Гора се с гором не састаје, а чоек с чоеком вазда); „И тада се ништа знати неће, — Ни ко пије, ни ко плаћа вино” (Нит се зна ко пије, ни ко плаћа); „У топ би га жива саћерали” (Мало ме у топ не баци); „Ал’ у Црну Гору никад неће — Ни вран моје кости унијети” (Ни врана кост да ми тамо не однесе. Ни вране ми кости тамо не виђеле); „То је срећно и за мене било, — У мед би ми упала сјекира” (Упала му сјекира у мед); „Ал’ накажете и прожете грдно — Црну капу ода зла биљегу” (Мрка капа зла прилика).¹

¹ У једноме допису са босанске границе од 27 септембра 1847 године стоји следеће: „Црна капа зла бележи, каже пословица“ (Србске народне новине 1847, стр. 307).

Најзад, Његош је из неких пословица позајмио само идеју, па ју је, у својим стиховима, сасвим другојаче исказао: „Нико крупно ка Турчин не лаже” (Ни у Турчина вјере, ни у мору мјере. Ни у Турчина вјере, ни у Жуђела мјере. У Турчина вјере нема. У Турчина вјера на кољену. У Турчина и у змије љуте, — у њих никад тврде вјере нема. Турска вјера ко на мору пјена. У Турчина вјере не имаде, јер он за Бога не знаде); „Мањи поток у виши увире, — Код увора своје име губи, — А на бријег морски обојица” (Паде Плива у Врбас и игуби свој глас. Гдје пада Плива у Врбас, ондје она губи свој глас. Кад Сава у Дунај, они час и име изгуби). Оваквих, из пословица позајмљених и прерађених, мисли јамачно ће бити повише у Његошевој поезији, али су оне тако прерађене, да их је тешко издвојити.

КРАЂА ЦРКАВА

Људи су увек и свуда људи. Нема људскога друштва, у коме се не ремети ред и не грешу противу прописа, били они законски, обичајни или верски, па и онда кад су најстрожи. У том погледу ни наши људи нису били свеци. Ја ћу овде изнети нешто примера крађе цркава у нашем народу, и ако се то сматра као врло тежак грех.

У нашем се народу, по општем мишљењу, све што је црквено сматра као светиња у коју не треба дирати. У народној песми се крађа цркве сматра као тежак грех. Лека Дукађанче тешко болује девет година: „Кроз кости му трава проницала, а у траву с' љуте змије легле". Мајка му предлаже да доведе свештеника да га исповеди. Он јој одговара да не може дочекати свештеника, већ се исповеда њој. Казује јој да је убио петорицу кумова и петорицу побратима, да је обљубио пет кума и, најзад, да је са четом дошао „пред бијелу цркву", у намери да је разбију. „Сва је моја редом бише дружба, чврсто бише разбит не могоше; ја ударих неколико пута, те на троје полећеше врата." Али у цркви није било блага, већ само један сандук од камена, у коме, пошто га је разбио, нађе Свету Петку и Свету Недељу, које га проклеше да тако болује. „То кад зачу мајка остарела, довати га за распалу руку, истури га пред бијелу кулу."¹ Вук Врчевић казује како „нема тога човјека, жене ни

¹ Ч. Чојковић, *Пљванія црногорска и херцеговачка*, Лајпциг 1837, стр. 64—65; М. Ђ. Милићевић, *Часови одмара*, I, 40—42; *Срп. Етн. Зборник* I, 53; *Matica Hrvatska, Hrv. nar. pjesme* I, стр. 444—446; V, стр. 238—239, 527—528.

ђетета у цијелој Херцеговини — макар најгори хајдук или лупеж био, да ће се усудити ишта што се манастирско зове — украсти, а још мање у кућу унијети. Да би дијете, случајно, у наручје шуме скупило у манастирској огради и дома, у незнању, донијело, све оно што би се оној кући злога догодило, макар и кроз десет година, приписали би Божјему проклетству. Шта више, у народу препоручује отац својој ћеци: Ако, синко, икад пођеш у манастир, пази да кад из њега изађеш добро очистиш ноге о прагу авлиских врата, да ни прах манастирски не унесеш у очину ти кућу”.¹ Бокељи „крађу сваку, а особито црквену, презиру, јер, веле: Туђа мука траје до унука, а црквена до девет кољена”.² Црквена се имовина сматра као света чак и онда кад црква опусти. 1737 године избегли су сељаци села Драгуше у Топличкоме Округу, а на њихово се место уселише Арнаути. Исељавањем Драгушана запусти и њихова црква и сва урасте у велико дрвеће, и то место Арнаути назову Црквени Забран. Из Црквеног Забрана никад нико није смео ни гранчице одсећи, јер су држали да ко у њега дирне мора полудети. Такво су веровање задржали и Срби, који су 1878 године, пошто су Арнаути побегли, населили Драгушу.³ Лево од пута што води из Соко Бање у Ресник ископао је неки сељак темеље некакве старе цркве. При копању наишао је на жиле старога бреста. Воденичар из оближње воденице их покупи за гориво, али кад је видео да је ту била црква, ниједну није смео метнути на ватру.⁴

Па ипак, поред свега реченога, примери крађе цркава у нашем народу нису ретке ствари, ни у прошлости, ни у садашњости. Овде, наравно, не

¹ *Летопис Матице Српске*, књ. 269, стр. 29.

² *Српски Етнографски Зборник*, књ. XX, стр. 310.

³ *Братство*, књ. VII, стр. 38.

⁴ *Старинар*, IX (1892), стр. 124.

мислим само на крађу црквених књига, која се тако често помиње у записима на старим књигама, у којима се проклињу они који би их од цркве украли, већ, као што ће се видети, на праву крађу.

Још у Светостеванској Хрисовуљи, из почетка XIV века, наређује Краљ Милутин: „Ако би ко украо што из цркве, макар и свеће, воска и тамњана, да му се кућа распе.”¹ У Грбљанском Законику прописује се: „Који би потајио или узео што црквенога, и од мале цијене, да плати двадесет и четири пута онолико колико ваља оно сакривено или узето.”² Међу белешкама на Цетињском Хрисовуљу из 1485 године налази се следећа наредба: „Ако би ко што украо од овог манастира, какву ствар, или од стада, или пчела, или брава, да плати три пут толико и да се бије и прогна. Ако ко краде ову цркву, Бога краде, и господара и све хришћане који су под овом митрополијом. Такав да буде убијен камењем од свега народа.”³ По статуту Града Трсата из 1640 г. „ако би ко учинио татбу у цркви и да би татба (била) мала: плаћа казне 50 ливара”, „а ако би татба била велика да иде глава као и осталим татима.”⁴

Па и у доцнија времена крађе се цркава често помињу. „По народном приповиједању из истинитог догађаја” прича Вук Врчевић у једној приповетци како су два младића у Херцеговини била чула да се у Калифорнији отворило копање злата, па науме да тамо оду. Не имајући чиме платити превоз до Калифорније они реше да покраду сеоску цркву, да покрадено заложу у каква трговца, па кад се врате да цркви све потпуно исплате и уз то један богати прилог учине. Како су били ре-

¹ Ст. Новаковић, *Законодавни сломенци*, стр. 627.

² В. Врчевић, *Разни чланци*, Дубровник, 1891, стр. 32.

³ *Летопис Матице Српске*, књ. 167, стр. 2—3.

⁴ *Monumenta historico-iuridica Slavorum Meridionalium* IV, стр. 221—222.

шили, тако су и учинили.¹ Петар Руњанин, свештеник у Кузмину у Срему, прича како је његов сапарох Антоније Мишчевић био небрежљив и кадгод би као чредни свештеник свршио Службу Божју, свагда би остављао кључ од цркве на до-вратку црквених врата. „Неки нечовек који је био усмотрио његово небреженије, ноћу, између 9 и 10 марта (1832), узео је кључ, цркву отворио, орман црквени обио и новце који су се у орману находили однео.”² Црногорски кнез Данило унео је у свој Законик од 1855 године овакву одредбу: „Који би се лупеж ухватио да цркву краде, тај ће, и не пазећи на то да ли је још кад крао или суду гријешно, бити на смрт осуђен.”³ У Северној Далмацији на једном малом острву реке Крке лежи католички манастир Висовац. У томе манастиру поред чудотворне иконе Свете Богородице био је до пре четрдесет година смештен повећи гвоздени сандук са малом рупом кроз коју је побожни свет спуштао новац. Сандук се није отварао, нити се ко сећао да је икад отворан, јер је било предање да се не сме отворати док се не напуни новчаним прилозима од којих ће се саградити храм Светој Богородици. У сандуку је морало бити већ много новаца, али се фратри нису о њему нимало бринули, јер су знали да је под заштитом Свете Богородице и да се ни католици ни православни не би смели усудити да га дирну. Међутим пре једно четрдесет година једна дружина људи пређе чамцима на острво и пошто се увери да у мана-

¹ В. Врчевић, *Народне приповјести и пресуде*. Дубровник 1890, стр. 221—235.

² Н. Радојичић, *Аутобиографија Пистра Руњанина*, Ср. Карловци, 1914, стр. 78.

³ Ј. М. Јовановић, *Законодавство у XVIII и XIX веку у Црној Гори (Архив за правне и друштвене науке, књ. X, св. 4, стр. 378)*.

стиру сви спавају, обије црквена врата, однесе сандук с новцима и изгуби се.¹

У Србији после ослобођења чести су помени крађа цркава. 16 јуна 1819 године пише Кнез Милош Јовану Обреновићу о неком Сави из Ужичке Нахије, који је своје новце био дао цркви „на оставу”, али „да су дошли хајдуци, један из Ваљева, други из Мораваца, цркву похарали и новце му однели”.² 17 јула 1838 пише Јован Обреновић Кнезу Милошу да је по Петрову-дне, не зна се баш ког дана, „два покрова с часне трпезе из цркве прањанске, кроз пенџер украдено”, и да се не зна ко је ово „злочинство” учинио, и ако се једнако тражи.³ Ноћу, између 6 и 7 августа 1847 покушао је неки зликовац да похара цркву у Крагујевцу. Он је био сврдлом избушио црквена врата, „али није у своме злочинству допрео, по свој прилици што се поплашио да га је ко осетио, пак побегао.”⁴ Између 26 и 27 септембра 1847 отворио је неко катанац на цркви у Ћуприји и из једне кутије у орману однео сто педесет гроша у ситним и крупним новцима. „Причинитељ овог богомрског дела није се могао до данас пронаћи.”⁵ 20 фебруара 1859 године неко је украо неколике драгоцене ствари из Саборне Цркве у Беогаду. Изгледа да је лопов имао грижу савести, па је гледао да се украдених ствари ослободи. То ће бити разлог да су све нађене 24 марта у јутру на улици идући од Два бела голуба ка Варошкој Болници, покривене некаквом крпом.⁶ И тако даље.

После великога рата, помени крађа цркава

¹ А. Митровић, *Прилози проучавању народног живота у Сјеверној Далмацији*. Београд 1908, сар. 21—23 (Прештампано из Архива за правне и друштвене науке).

² Државна Архива, Кнежева Канцеларија, Деловодни Протокол 1819.

³ Држ. Архива, Јован Обреновић, 1838.

⁴ *Новине Читалишта Београдског* за 1847, стр. 265,

⁵ *Новине Читалишта Београдског* за 1847. стр. 278,

⁶ *Србске Новине* за 1859, стр. 150.

врло су чести. Ми истина немамо пуних података о томе, али и онолико колико смо их случајно нашли у новинама мислимо да је довољно да се види да их није било мало. Ноћу, између 24 и 25 јуна 1921, лопови су обили касу цркве Светога Саве у Београду и из ње однели 5000 динара.¹ На саборној цркви у Скопљу разбијен је, 14 октобра 1921 године, прозор и из стола, у коме стоји новац, покрадено је све што је у њему било.² Између 3 и 4 септембра 1922 обили су непознати лопови врата на православној цркви у Осеку и са иконостаса и часне трпезе поскидали дванаест сребрних кандила, златан путир и још неке предмете, све у вредности више десетина хиљада круна.³ Око половине фебруара 1925 обили су лопови жупску цркву у Гранешини у Хрватској и однели све утвари, међу којима их је било и од велике вредности. У истоме допису у коме се јавља за сву крађу констатује се да је у „последње време у Загребачкој Жупанији опљачкано неколико цркава”.⁴ Крајем 1926 запазио је католички свештеник у Винковцима да му нестаје новаца из црквене благајне. Најзад му је пошло за руком да ухвати лопова. То је био син црквеног звонара. Одведен у полицију, све је признао.⁵ Ноћу, између 26 и 27 марта 1927 непознати разбојници обили су и опљачкали католичку цркву у Боки, близу Великог Бечкерека. Однели су једно Јеванђеље у вредности четири хиљаде динара, златан крст у вредности хиљаду динара и два ћилима.⁶

¹ *Политика* од 25 јуна и *Београдски Дневник* од 26 јуна 1921.

² *Правда* од 16 октобра 1921.

³ *Политика* од 5 септембра 1922.

⁴ *Правда* од 16 фебруара 1925.

⁵ *Време* од 3 фебруара 1927.

⁶ *Време* од 29 марта 1927. Да не би замарао читаоце описима случајева крађе цркава ја ћу овде упутити само на податке о томе у *Балкану* од 6 дец. 1927; *Политици* од 2 нов. 1927;

Крађа цркава помиње се и у народним приповеткама. Вук Врчевић је забележио једну у којој се прича како су некакви лупежи провалили ноћу цркву и почели скидати све што је златно и сребрно. Али се једно кандило над светом трпезом никако није могло дохватити, те се један попе на трпезу. На то му повика дружина: „Што учини да од Бога нађеш? Буд ли се попе на свету трпезу, зашто не изу опанке?” — „Мучте, будале, одговори онај, шта ви знате? Не гледа Бог на обрљане опанке, него на чисто и праведно срце.”¹ Исту приповетку има и Вук Караџић код пословице: Не гледа Бог на каљаве ноге, већ на чисто срце.²

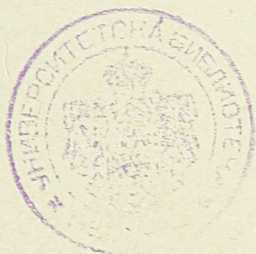
Помени крађа из цркава, као што се види, у нас нису тако ретке ствари. Нико не може порећи да је највећи њихов део чисто неваљалство које врше прекаљени лопови, они, како народ каже, који би „скинули с матере Божје покров”. Међутим изгледа да није свуда у питању само неваљалство и користољубље. У неким случајевима као да има и нешто друго. Наводили смо већ како се црква поштује и како се њене ствари сматрају за неприкосновене. Чак и лопов што је дошао да покраде цркву зазире да се не окаља часна трпеза. Па и онај други што је газио на њу спомиње своје чисто срце. Да није у неким крађама што друго посредно, а не злочин; на пример празноверица или што слично. Томе у прилог хоћу да наведем један пример. Пре од прилике тридесет година отишло је једно друштво из Алексинца у манастир Свети Роман. Долазак је био заказан, игуман је спремио ручак и сјајно су се провели. При поласку, једна госпођа из друштва, иначе сваког поштовања до-

21 и 26 апр., 13 септ., 13 окт., 9 нов. 1928; 17, 19, 21 и 29 маја 1929; и 30 окт. 1929; *Правди* од 10 нов. и 14. дец. 1928; *Времену* од 3 окт. 1928 и тако даље.

¹ В. Врчевић, *Српске народне приповијетке, понајвише кратке и шаливе*, Београд 1868, стр. 7—8.

² В. С. Караџић, *Српске народне пословице*, бр. 3823.

стојна, стане наговарати друштво да нешто из манастира украде. У почетку су сви то били схватили као шалу и слатко су се смејали; али је она озбиљно тражила шта би понела. Друштво ју је одвраћало, али је она остала упорна, тврдећи да се тако ваља, јер крадена ствар из манастира доноси срећу. Доцније ми је и један калуђер говорио о томе веровању и причао како гости и поклоници често однесу из манастира по какву ситницу.

ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА

БЕОГРАД КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛ. 1

Ђорђевић Тих.: Из Србије Кнеза Милоша. Културне прилике од 1815 до 1839 год. I . . .	20.—
— — Из Србије Кнеза Милоша. Становништво — насеља	35.—
Живановић Живан: Политичка историја Србије, I-IV. Обухвата време и догађаје од 1858—1903 године	400.—
Јиречек Константин: Историја Срба. Превео Др. Јован Радонић I-IV.	300.—
Јовановић Слободан: Светозар Марковић	20.—
— — Уставобранитељи и њихова влада 1838—1858 год.	60.—
— — Друга влада Милоша и Михаила 1858—1868 год.	40.—
— — Влада Милана Обреновића, I део, 1868—1878 год.	100.—
— — Влада Милана Обреновића, II део, 1878—1889 год.	100.—
— — Влада Александра Обреновића, I део од 1889—1897 год.	100.—
Лазаревић Бранко: Импресије из књижевности, I-II	45.—
Поповић Богдан: Огледи из књижевности и уметности, I и II део	90.—
Поповић Павле: Из књижевности, III део	30.—
— — О Горском Вијенцу	30.—
Прелог Милан: Историски портрети и чланци	40.—
Продановић Јшаа: Наши и страни. Књижевне оцене	18.—
Поповић Васиљ: Источно Питање	30.—
Станојевић Станоје: Српско-бугарски рат 1912	30.—
Скерлић Јован: Писци и књиге I-VII, . . . по дин.	12.—
— — » » » VIII-IX . . . « «	20.—
Стојановић Љуб.: Живот и рад Вука Ст. Караџића	120.—
Христић М. Ф.: Србија и Енглеска пре пола века	20.—
Ђоровић Владимир: Покрети и дела	12.—

